

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

ВЕНГЕРСЬКА Вікторія Олексіївна

УДК 94(477):32 "17/19"

**«УКРАЇНСЬКІ ПРОЕКТИ» ТА НАЦІОТВОРЕННЯ
В ІМПЕРІЯХ РОМАНОВИХ ТА ГАБСБУРГІВ:
ІДЕЇ, КОНЦЕПЦІЇ, ПРАКТИКИ
(кінець XVIII – початок XX століття)**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Київ – 2013

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі новітньої історії та політики Інституту історії України НАН України.

Науковий консультант: доктор історичних наук, професор,
КАСЬЯНОВ Георгій Володимирович,
Інститут історії України НАН України,
завідувач відділу новітньої історії та політики.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор,
ШАПОВАЛ Юрій Іванович,
державне спеціалізоване
видавництво «Українська енциклопедія
імені Н. П. Бажана», директор;

доктор історичних наук, професор,
ЧОРНИЙ Дмитро Миколайович,
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, завідувач кафедри
українознавства філософського факультету;

доктор історичних наук, доцент,
ХИТРОВСЬКА Юлія Валентинівна,
Національний технічний університет України «КПІ»,
доцент кафедри історії.

Захист відбудеться «27» вересня 2013 р. о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.235.01 в Інституті історії України НАН України за адресою: 01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту України НАН України (01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4).

Автореферат розісланий 22 серпня 2013 р.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради,
доктор історичних наук, професор

 О. І. Гуржій

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми зумовлена тим, що в Україні триває процес формування громадянської нації. Не вщухають дебати і довкола самого поняття «нація», зумовлені наявністю різних підходів до його трактування. Не останній вплив на їх зміст має політична компонента. Державні інституції покликані створювати умови для розвитку гармонійних міжетнічних та міжконфесійних стосунків, які виступають головною умовою розвитку політичної нації. Відтак дослідження історичних аспектів націотворчих процесів в умовах поліетнічних імперій, переосмислення історичного досвіду сприятиме кращому розумінню тих процесів, що відбуваються сьогодні.

Вивчення різноманітних аспектів націотворчих процесів в імперських умовах сприятиме осмисленню суті «українського проекту», особливостей національної самоорганізації, перебігу ідентифікаційних процесів, специфіки взаємодії між представниками різних соціальних верств як у межах одного «проекту», так і на рівні взаємодії та взаємовпливу різних націотворчих рухів.

Процес націотворення став глобальним явищем XIX – початку XX ст. Розвиток націоналізмів, активізація національних рухів призводили до творення суто модерного явища – нації. Націотворчі тенденції були безпосередньо пов'язані із державотворчими прагненнями, що й стало однією із головних причин руйнації імперій в результаті Першої світової війни. Особлива роль в структуруванні та ідейно-змістовому наповненні «проектів» належала культурним елітам, які почали мислити національно. Саме вони стали тією силою в умовах Центрально-Східної Європи, яка, спираючись на ними ж вибудовані елементи конструкції – історико-міфологічні, наукові, загальнокультурні, мовні, літературні, та врешті, політичні, спробували концептуально обґрунтувати правомірність творення нових «уявлених спільнот» – націй.

Формування українського національного «проекту» за змістом і формою вписувалося у загальноєвропейський контекст. Подібні процеси спостерігалися у більшості слов'янських народів, які перебували в складі різних імперій. Протягом усього XIX ст. українські землі були частиною двох поліетнічних імперій, які різними методами намагалися вибудувати стосунки зі своїми «окраїнами». Це, в свою чергу, спричинило специфіку українського національного проекту, становлення різних підходів до розуміння поняття «нація» в українській інтелектуальній традиції, конкуренцію з іншими національними проектами на українських землях.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно комплексної науково-дослідницької теми кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка, реєстраційний номер № 031U008523 «Правобережна Україна, Волинь-Житомирщина в XVIII – на початку XXI ст. – соціально-економічні, культурно-освітні, націо-державотворчі аспекти», та науково-дослідницької теми відділу новітньої історії та політики Інституту історії НАН України «Український проект»:

моделі ідентичності, соціальні процеси, політичні практики (1990-ті – 2000-ні рр.)», яка виконувалась у 2007-2009рр. Державний реєстраційний номер № 0107U000138.

Мета роботи полягає в тому, щоб вивчити та проаналізувати особливості творення національних «проектів», насамперед українського, в багатонаціональних імперіях. Пріоритетним у роботі є з'ясування рівня взаємовпливів представників різних національних рухів та ролі імперської влади у процесах визрівання та структурування цих «проектів».

Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких наукових **завдань**:

- дослідити ступінь наукового вивчення теми, оцінити стан джерельної бази;
- з'ясувати сутність становлення національної ідентичності та явища «множинних лояльностей» у першій половині ХІХ ст., оскільки саме вони визначали у майбутньому особливості «конструювання» національних «проектів»;
- зосередити увагу на особливостях імперського та національного просторово-територіального «уявлювання», формування національної мапи;
- проаналізувати зміст та основні риси локальних ідентифікаційних практик, визначити рівень взаємопроникнень та взаємовпливів у зонах культурних фронтирів;
- висвітлити роль традиційних національних маркерів: мови, історії, національних міфів, пантеону національних героїв, території, релігії та ін. у формуванні «проектів»;
- здійснити аналіз ролі церковно-археографічних, історично-філологічних товариств, спеціалізованих видань, музеїв у формуванні національних історій, окреслення національних територій та наповнення відповідним змістом «проектів»;
- визначити роль міст (столиць, університетських та губернських центрів у процесах націотворення);
- проаналізувати соціокультурні чинники, які впливали на формування національної свідомості у селянському середовищі;
- порівняти та проаналізувати основний зміст автономістських, самостійницьких (від ліберальних, консервативних, до соціалістичних та радикально-націоналістичних) «проектів»;
- виокремити головні причини розвитку різних «проектів», рівень взаємовпливів різноманітних «щроектних пропозицій»;
- підійти до вивчення означеної проблеми із врахуванням імперського чинника та дослідити результати реалізації національної політики в умовах двох поліетнічних імперій;
- проаналізувати вплив Першої світової війни на прискорення націотворчих процесів.

Об'єктом дослідження є націотворча діяльність інтелектуальних, культурних та політичних еліт у процесі конструювання українського та інших національних «проектів» ХІХ ст. в умовах поліетнічних імперій.

Предметом виступає зміст та напрямки розвитку українських «проектів» у контексті загальних процесів націотворення в імперіях Романових та Габсбургів у кінці ХVІІІ – на початку ХХ ст.

Методологічна основа дисертації. Проблеми, які досліджувались в роботі, знаходяться у сфері таких дисциплін, як історія України, національні студії, соціальна історія, політологія, локальна історія, історія повсякденності тощо. Специфіка теми потребувала застосування різних методологічних підходів, якими оперують гуманітарні та соціальні науки, але основний напрям дослідження вівся головним чином у межах конкретної спеціальності – історії України. Це визначило предмет аналізу, сукупність поставлених завдань і способи їх розв'язання.

Основними у дисертації стали принципи науковості, об'єктивності, історизму, системності, багатofакторності, всебічності, світоглядного плюралізму. Всі названі принципи історичного пізнання реалізовувались шляхом застосування як загальнонаукових, так і конкретно-історичних методів. Серед них: конкретно-пошуковий (оптимальне використання нових неопублікованих джерел, монографій, періодичних видань тощо), конструктивістський підхід (у відповідності з яким «нація» сприймається як «уявна» спільнота). Системний підхід використовувався для дослідження суспільно-політичних, соціально-економічних явищ у їх розвитку та динаміці. Використання історико-порівняльного аналізу дозволило підійти до вивчення націотворчих процесів у їх розвитку, дослідити взаємозв'язки та взаємовпливи, що допомогло уникнути надмірної етноцентричності дослідження. Принцип об'єктивності дотримано шляхом використання джерел, які відображають позиції різних сил, прямо та опосередковано задіяних у націотворчих процесах. Автор використовувала елементи просопографічного аналізу щодо членів родин «міських» українців, причетних до формування національного «проекту», зокрема Антоновичів та Русових. Одним із методологічних прийомів стало поєднання елементів макро-, мікро- та локальної історії. Зокрема, у другому розділі запропоновано розгляд декількох локальних селянських феноменів.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що в ній вперше здійснено комплексний аналіз особливостей формування національних «проектів» не ізольовано, а у взаємодії та із врахуванням імперської специфіки на основі введення у науковий обіг значної кількості архівних документів і матеріалів.

Проведене дослідження дало підстави для обґрунтування принципово важливих теоретичних положень, які відзначаються науковою новизною і виносяться на захист:

- Дістала подальшого розвитку думка про те, що картографування стало складовою легітимізації імперського простору та допомагало створювати уявлення про нього. В роботі використовується відповідний ілюстративний матеріал.

- Встановлено, що феномен множинних лояльностей пояснювався цілою низкою чинників: від династійних симпатій, місця народження (так званий локальний патріотизм), етнічного походження, до виховання, освіти та особистих відчуттів і симпатій.

- Досліджено особливості протікання ідентифікаційних процесів в умовах фронтірних зон, де найчастіше простежувалась схильність до множинної ідентифікації;

- Обґрунтована думка про те, що втягнення козацької старшинської еліти в імперську орбіту не суперечило загальним тенденціям, властивим для тогочасних династійно-імперських систем, які потребували опори та підтримки у віддалених від метрополії територіях. Доведено що поширеним сприйняттям аристократії на початку XIX ст. стає її універсальний надетнічний характер.

- Запропоновано класифікацію «українських проектів», які з'явилися протягом XIX с., зокрема: *перший*, умовно «малоросійський» проект – будувався на засадах імперсько-династійної лояльності та збереженні етнічно-культурної специфіки в межах існуючої імперії, з орієнтацією на ідеї загальноруської єдності. *Другий* варіант – так званий «сторорусинський», який пов'язувався із групою західноукраїнських русофілів, основним змістом цього «проекту» виступала ідея повернення до основ втраченої «святої Русі» з її традиціоналізмом та патріархальністю. *Третій* варіант «автономістський», прихильники якого хиталися між культурно-національною та політичною автономією, однак в межах «оновленої» Російської держави, побудованої на федералістських засадах. Обґрунтовано, що ідеологічні засади автономізму відрізнялися, вони базувалися як на консервативно-ліберальних так і соціалістичних ідеях. Документально проілюстровано, що прибічниками ліберального варіанту українського автономізму в умовах Австро-Угорської імперії були представники русофільських організацій, які позиціонували себе як австрійські громадяни русинської нації. *Четвертий* варіант «проекту» пов'язаний з ідеями державної самостійності та їх теоретичним обґрунтуванням. Доведено, що він не здобув достатньої популярності в окреслений в роботі період.

- Встановлено, що автономізм у різних модифікаціях як варіант вирішення національного питання мав найбільшу кількість прихильників не лише в українському, а й частково польському а також єврейському «проектах».

- Дістала подальшого розвитку думка про те, що у селянському середовищі, в умовах традиційного аграрного суспільства, домінувала локальна ідентифікація. Селянський світ, як правило, обмежувався територією власного селища та найближчих поселень, що не спонукало селян мислити національними категоріями.

- Обґрунтована думка про те, що формування численних національних проектів призвело до формування «офіційних націоналізмів». Розвиток «українського проекту» руйнував образ руської єдності. Українське «питання», разом із польським та єврейським стало для імперій складним випробуванням, яке серед інших причин призвели до їх руйнацій.

- Уперше на дисертаційному рівні проведено аналіз змін в ідентифікаційних процесах пересічних учасників Першої світової війни на основі вивчення їх епістолярного спадку.

Хронологічні межі дослідження охоплюють фактично все «довге» XIX ст., тобто період від кінця XVIII ст. до Першої світової війни – 1914–1918 рр. Вибір нижньої межі зумовлений традиційною орієнтацією на наслідки Французької

революції, верхня – дозволяє відстежити прискорення націотворчих процесів в умовах розпаду континентальних імперій.

Територіальні межі охоплюють сучасні території України, які в досліджуваній період входили до складу Австрійської (до 1867 р.), Австро-Угорської (Галичина, Буковина, Закарпаття) та Російської імперії: Волинська, Київська, Подільська, Чернігівська, Харківська, Полтавська, Катеринославська, Херсонська та Таврійська губернії.

Практичне значення роботи визначається її новизною та результатами, які сприяють відходу від етноцентричного сприйняття історії України, й полягає в тому, що фактологічний матеріал, теоретичні положення та висновки можуть бути використані в лекційних курсах. Концептуальні положення дисертації слугуватимуть ґрунтом для майбутніх наукових студій з історії націотворення, в тому числі і українського. Результати дослідження використовуються автором в навчальному процесі під час читання лекційного курсу з історії України XIX ст. для студентів історичного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка, курсів «Українська національна ідея» та «Актуальні проблеми сучасної історичної науки» для магістрантів та аспірантів історичного факультету.

Особистий внесок здобувача. Постановка і розв'язання всього комплексу завдань здійснені дисертанткою одноосібно.

Апробація результатів дослідження. Матеріали розвідки стали основою для монографії, розділу навчального посібника з грифом Міністерства освіти, наукових статей, навчально-методичної літератури, використані в роботах інших авторів та отримали позитивну оцінку вітчизняних науковців. Положення та висновки дисертації обговорювалися на засіданні кафедри історії України ЖДУ імені Івана Франка, відділу сучасної історії та політики інституту історії НАН України, двох семінарів-стажувань (липень 2010, лютий 2011р.) центру CASE, у рамках конкурсу «Соціальні трансформації у Прикордонні (Білорусь, Україна, Молдова)» в Європейському гуманітарному університеті (Вільнюс), у вигляді доповідей та повідомлень на понад 20 міжнародних та всеукраїнських конференціях: «Шляхи становлення незалежної Польщі і України: минуле, сучасне, майбутнє» (Житомир, 2008), «Ідея національної державності в українському і польському визвольних рухах новітньої доби (кінець XIX–XX ст.)» (Житомир, 2009 р.), Волинських історико-краєзнавчих конференціях (Житомир, 2008–2011 рр.), «Етнічність та влада: нова геополітична карта Європи та проблеми безпеки у Чорноморсько-Каспійському регіоні» (Ялта, 2009 р.), «Польща-Україна. Історія та сучасність» (Слупськ (Польща), 2009 р.) «Краєзнавство і учитель» (Харків, 2009–2011 рр.), «Євреї Волині: історія та сучасність» (Житомир, 2009–2011 рр.), «Піддані та нащадки імперій Габсбургів і Романових» (Ужгород, 2009 р.), VI Дринівські читання на тему «Болгарія – Україна: від євразійських імперій до Європейського Союзу (середина XVIII – початок XXI ст.)» (Харків, 2010 р.), VIII Симпозіум з проблем аграрної історії (Черкаси, 2010), «На перетині української та польської історії і літератури: націотворчий контекст кінця XIX – початку XX століття, (Ялта, 2010р.); Гуржіївські читання (Черкаси, 2009, 2011 рр.), «Імперії, нації і національні

держави як історіографічні образи (другі Ужгородські історіографічні читання)» (Ужгород, 2011р.), методологічний семінар «Ментальні мапи як інструментарій історика», (Київ, 2012 р.).

Основні результати дослідження опубліковані в індивідуальній монографії (26, 04 др. ар.), розділі навчального посібника із грифом Міністерства освіти (1, 5 др. арк.), а також 32 статтях, з яких – 4 у закордонних виданнях (2, 1 др. арк.), 20 статтях, розміщених у фахових виданнях (9, 09 др. арк.), а також оприлюднені в тезах доповідей та статтях у наукових друкованих та інтернет-виданнях.

Структура роботи обумовлена метою та завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку джерел та літератури (який містить 782 позиції) і додатків (22 сторінки). Загальний обсяг дисертації складає 515 сторінок, з них основного тексту – 407 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність обраної теми, визначено об'єкт, предмет, мету, основні завдання, хронологічні межі, розкрито наукову новизну та практичне значення дисертації, апробацію основних одержаних результатів.

У першому розділі «**Історіографія проблеми, джерельна база та теоретико-методологічні засади дослідження**» здійснено аналіз історіографії та джерельної бази дисертаційної роботи, обґрунтовано теоретико-методологічні аспекти теми.

У підрозділі 1.1. «**Стан наукової розробки проблеми**» викладено результати аналізу вітчизняної та зарубіжної наукової літератури та методологічні засади роботи. За проблемно-хронологічним принципом визначено основні етапи у розвитку та вивченні проблем національного будівництва.

Зазначається, що серед засновників національних студій були такі видатні вчені – Й. Гердер, Й. Фіхте, Д. Актон, Е. Ренан та ін. Незважаючи на значний проміжок часу, який відділяє нас від ХІХ ст., основні положення та окремі ідеї, висловлені в той час, не втрачають своєї актуальності. Серед українських вчених ХІХ ст., дослідження яких торкалися і національних питань, варто виділити М.Костомарова, В. Антоновича. Особливе місце у цьому переліку належить М. Драгоманову і М. Грушевському. М. Драгоманов, фактично вперше серед українських дослідників підійшов до розуміння нації як модерного феномену, наповненого державно-громадянським звучанням. М. Грушевський запропонував національний варіант історії, відмінний від офіційного російського канону. У серії статей та збірок 1907 р. він сформулював концепцію українського автономізму, який будувався на ідеї національно-територіальної автономії. В цей же час теоретичне обґрунтування можливої реалізації на практиці ідей єврейської національної автономії знайшло відображення у роботах С. Дубнова.

У російській історіографії щодо проблем українського націотворення кінця ХІХ ст. намітилася стійка тенденція до діаметрально протилежних оцінок суті та змісту цього явища. Позицію категоричного неприйняття особності українського «проекту» поза межами «руського мира» демонстрували в умовах Російської

імперії російські чиновники, представники консервативних, крайніх правих монархічних організацій. Зокрема, одним із відомих публіцистів початку ХХ ст., роботи якого були пронизані відвертим українофобством, був М. Скрінченко. С.Щеголев, а потім М. Ульянов продовжили цю «традицію». Водночас ліберальні діячі та публіцисти, зокрема у статтях, які було опубліковано у збірнику «Вехи», підтримували ідею надання автономних прав українцям та представникам інших етносів, що населяли імперію.

Протягом тривалого часу проблеми націоналізму та націй не входили до кола зацікавлень науковців. До кінця 60-х рр. ХХ ст. вона не належала до академічних пріоритетів не лише радянської, а й західної науки, хоча і з різних засадничих причин. Починаючи із 60-рр. ХХ ст. з'являються праці, автори яких визначили основний зміст та напрям наукових досліджень у царині національних студій на наступні роки. Насамперед слід згадати: Е.Гелнера, Б. Андерсона, Е.Сміта, М.Гроха. З ім'ям М.Гроха пов'язується започаткування національних студій в східній частині Центральної Європи. Об'єктом вивчення стають так звані «малі» європейські нації. Звісно, що чеський історик наприкінці 60-х рр. у своїх роботах міг спиратися виключно на марксистську методологію, з позицій якої розробив схему розвитку національних рухів. Концептуально важливою для аналізу процесів націотворення слов'янських народів стала розроблена ним класифікація.

Наголошується, що близькою до підходу, запропонованого М. Грохом, стала класифікація етапів розвитку поневолених націй угорця Е. Нідерхаузера¹. Польський історик та соціолог Ю.Хлебовчик² в середині 70-х рр. проаналізував окремі аспекти формування нації у чехів, словаків, угорців та інших народів, які входили до складу імперії Габсбургів. На думку Ю.Хлебовчика, головним фактором процесу формування націй виступали мови. Особливу увагу він зосереджував на процесах, які протікали у зонах так званого «національно-мовного пограниччя», умови яких відрізнялися від територій однорідних або відносно однорідних у мовному сенсі.

Окрема сторінка у розвитку проблем націотворення загалом та українських «проектів» зокрема пов'язується з ім'ям І. Лисяка-Рудницького³. Вчений був переконаний у тому, що центральною проблемою новітньої української історії стало постання нації, перетворення етнічнородною спільноту на самосвідому політичну і культурну спільноту. В контексті теми, що досліджується, принциповою є теза, висунута ним щодо неможливості розуміння особливостей зародження новітньої української нації у разі зосередження уваги виключно на національному русі у вузькому значенні слова. Необхідність врахування та вивчення інших сил та чинників, які в комплексі справили помітний вплив на формування модерного «проекту», складає важливу компоненту вивчення цього

¹ Нідерхаузер Э. Роль национальной культуры в становлении нации / Нидерхаузер Э. // Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе. Исторический и историко-культурный аспекты. – М.:Наука, 1981. – С. 247-250.

² Chlebowczyk J. Procesy narodotwórcze we Wschodniej Europie środkowej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII do początków XX w.) Warszawa – Krakow, 1975. – 375 s.

³ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т.1-2. – К.: Основи, 1994.

явища. Лисяк-Рудницький наголошував на необхідності аналізу всіх чинників, що впливали на націотворчий процес.

Особливе місце в системі національних студій належить праці Б. Андерсона⁴. В ній фактично вперше було запропоновано погляд на феномен нації з точки зору конструктивістської методології. З його легкої руки цей термін доволі швидко та міцно вкоренився в систему національних студій. Б. Андерсон жодним чином не заперечує наявності історичних передумов у появі націй. Однак ключовою ідеєю роботи залишається переконання в тому, що нації є винаходом недавнього минулого. Підкреслюється, що в руках влади в ХІХ ст. націоналізм перетворюється на інструмент зміцнення династійних монархій. Проте монархії починають втрачати свою легітимність услід за релігією. Поява «офіційних націоналізмів» (термін, запропонований відомим англійським славістом початку ХХ ст. Г. Сетон-Вотсоном) влучно охарактеризована Б. Андерсоном «спробою натягнути коротку й цупку шкіру на гігантське тіло імперії»⁵.

Значну увагу фахівці з націоналогії приділяли і визначенню ролі мови у формуванні національних проектів. Е. Гобсбаум навіть запропонував термін «філолого-лексикографічна революція»⁶. Він наголосив, що протягом ХІХ ст. та особливо в другій його половині, саме вона та піднесення націоналістичних рухів всередині Європи створювали для монархів значно більше культурних, і, як наслідок, політичних перешкод. На думку Е. Гелнера⁷, нації, як і держави, всього лише випадковість, а не загальна необхідність. Гелнер заперечує наявність сталих ознак у характеристиці націй, на його думку, нації наділені лише політико-правовими ознаками.

У розділі підкреслюється, що для радянського суспільствознавства відсутність інтересу до проблем націотворення пояснювалося «закритістю» подібної тематики, яка не вписувалася в концепт формування «нової» наднаціональної спільноти – радянського народу. Історичні розвідки радянського періоду суттєво відрізняються від дореволюційних робіт з означеної проблеми як методологічними підходами, так і принципами періодизації, структурою. Осібне місце належить добі коренізації, яка увійшла в історію як період «червоного ренесансу», спричинений необхідністю пошуку компромісів з боку влади в контексті «свіжої пам'яті» про Українську революцію 1917–1921 рр. У цей час домінантним методологічним підходом стає марксизм, з позицій якого здійснювалися дослідження, що відповідали новим ідеологічним настановам. Розвиток українського руху розглядався в контексті його протистояння із царатом, самодержавством, класовою боротьбою. В цьому ж сенсі вивчалася діяльність українських науковців, громадських діячів, причетних до розвитку національного руху від ліберальних до марксистських його розгалужень. Особливої актуальності в цей час набирають роботи, присвячені діяльності партій, зокрема, напередодні та в

⁴ Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. - К.:Критика, 2001.- 272 с.

⁵ Там само, С. 197.

⁶ Гобсбаум Е. Нації і націоналізм, починаючи з 1780 р.: програма, міфи, реальність. – К.:УЦДК, 2010 – 288 с.

⁷ Гелнер Е. Нації та націоналізм. – К.: Таксон, 2003. – 300с.

умовах першої російської революції 1905 р. та наступних років. Проблемами історії партій та визвольних рухів займалися О. Гермайзе, А. Риш, Є. Слабченко, М. Яворський. До цієї ж когорти істориків належав і О. Оглоблін.

Радянська історіографія поділила українську інтелектуальну спадщину на дві частини: творчість «революціонерів-демократів» і творчість представників «буржуазного націоналізму». Історичні розвідки та наукові зацікавлення жодним чином не торкалися націотворчих аспектів, особливо ця тенденція посилилась з 60-х рр. ХХ ст. В означений період зустрічаємо лише поодинокі випадки вивчення окремих персоналій, які репрезентували національний рух в ХІХ ст. Зокрема варто згадати роботу Р. Іванової, присвячену М. Драгоманову. На єврейську тематику з початку 30-х рр. було накладено табу.

Дослідження початку 90-х рр. ХХ ст. в розвитку сучасної української науки пов'язані з формуванням національного історичного канону, який у цей період повинен був відіграти ключову роль у національно-державному будівництві. Постала потреба історичного обґрунтування правомірності існування незалежної держави Україна. За браком інших на той момент джерел, історики звертають погляди на класиків народницької школи історіографії ХІХ ст. – В. Антоновича та М. Грушевського. Народницький канон було взято за основу разом із ідеєю споконвічного існування української нації, яка обґрунтовувалася наявністю в різні історичні часи тих чи інших державних утворень на території сучасної України.

Започаткування студій, присвячених формуванню та еволюції української державної ідеї у ХVІІ-ХVІІІ ст., пов'язане з роботами В. Смолія та В. Степанкова⁸. Поява робіт, у яких простежуються різні оцінки та трактування змісту діяльності національної інтелігенції, датуються початком 90-х рр. (Н. Шип⁹ та Г. Касьянов¹⁰). У середині 90-х р. з'являється відома праця Я. Грицака¹¹. Фактично з кінця 90-х рр. ХХ ст. в українській історичній науці окреслюються різновекторні напрямки в галузі національних студій. Першою роботою, в якій здійснено ґрунтовний аналіз світових та вітчизняних теорій націй та націоналізмів, основних напрямків національних студій та пов'язаних з ними концепції стала монографія Г. Касьянова¹².

Значна кількість робіт 90-х - початку 2000-х рр. присвячена постаті М. Грушевського та різноманітним аспектам його наукової, громадсько-політичної та творчої спадщини. Йому належить роль одного із ключових творців українського «проекту». Починаючи із 60-х рр. ХХ ст. діаспорні вчені, насамперед, Л. Винар долучилися до вивчення його наукової та політичної спадщини. Серед істориків-

⁸ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея ХVІІ-ХVІІІ ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К.: Ін-т історії НАН України, 1997. – 367 с.,

⁹ Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (XIX в): Историко- социологический очерк. – К.: Наукова думка, 1991. – 230 с.

¹⁰ Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ-ХХ ст.: Соціально-політичний портрет. – К.: Основи, 1993. – 176 с.

¹¹ Грицак Я.Й. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ – ХХ століття. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.

¹² Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.

грушевськознавців варто виділити Я. Дашкевича, Л. Зашкільняка, І. Гирича, В. Масненка. Дослідження постаті М. Грушевського у вигляді інтелектуальних біографій здійснили С. Плохій та Л. Адамські.

Проблема націотворення стала наскрізною ідеєю викладу історії України, яку запропонував С. Скецький¹³. Він переконує, що сучасна українська ідентичність формувалася відповідно до політичних процесів, які відображали специфіку розвитку тих державних утворень, до складу яких входили українські землі протягом останніх 300 років. Досліджуючи «світ» українофілів другої половини ХІХ ст., науковець спробував показати, як вони використовували імперські інструменти для творення власного культурного світу, (який кардинально відрізнявся від імперського), та побудованого з використанням матеріалів, властивих для селянських звичаїв. В останні роки в Україні з'являються нові дослідження, присвячені проблемам націотворення та формування національних «проектів», в яких український розглядається крізь призму російського та польського. Зокрема, це монографія Ю. Земського¹⁴.

У монографії А. Капеллера¹⁵ наголошується, що ідеал етнічно монолітної національної держави виник лише в ХІХ ст. та приніс багато згубного для історії людства. Вивчення поліетнічних імперій може поновити в пам'яті альтернативні принципи конструювання держави і суспільства та виявити неадекватність національно-державного (етнічно звуженого) принципу.

В останні роки точаться дебати щодо взаємозв'язку селянства та нації. Цей аспект разом із низкою інших, серед яких і соціологічні традиції селянознавства знайшли відображення в тематичному томі часопису «Україна модерна» (№6, 2010). Для вітчизняної історіографії стійкою лишається народницька традиція сприйняття української нації як «селянської». Селяни трактуються як цілком унікальне національне явище, в якому втілена «глибинна українськість». З цих позицій досліджується ментальність селян в монографії Ю. Присяжнюка¹⁶. У монографії О. Михайлюка¹⁷ простежується спроба відійти від традиції вивчення селянства з позицій використання етнічних категорій.

Трансформацію «із селян у націю» проходили не лише представники неісторичних націй. Французький варіант подібного перетворення досліджував Ю. Вебер. У працях Д. Бовуа знайшли відображення особливості селянської компоненти Правобережної України. Він висловив припущення, що низький рівень освіти серед селянства став своєрідним запобіжником проти поширення та

¹³ Скецький С. Пробудження нації. До концепції історії українського національного руху другої половини ХІХ ст. – Мельбурн: Університет ім. Монаша. Відділ славістики, 1994. – 125 с.

¹⁴ Земський Ю. Польська, російська та українська еліти у змаганнях за Правобережну Україну середини ХІХ століття. – Хмельницький: Поліграфіст-2, 2012. – 350 с.[18] с.: іл.

¹⁵ Капелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / Передмова Я. Грицака. Перек. з німецької Х. Назаркевич, наук. ред. М. Крикун. – Львів: Вид-во УКУ, 2005. – 360 с.

¹⁶ Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – Черкаси: Вертикаль. – 2007. – 638 с.

¹⁷ Михайлюк О. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси /О. Михайлюк – Дніпропетровськ: Інновація, 2007. – 456 с.

засвоєння російської, німецької, польської мов, якими здійснювалося шкільне навчання. В «Історії українського селянства»¹⁸ запропоновано загальний огляд розвитку селянських громад від найдавніших часів до сучасності. Вивченню принципів змін у світогляді, поведінкових нормах, а також суспільних уявлень селян присвятив свою монографію А. Заярнюк¹⁹. Вчений аргументовано довів, що для селян взаємодія з національним рухом в середині ХІХ ст., як правило, була цілком ситуативною та тактичною.

Основним тлом монографії Я. Грицака, присвяченій постаті І. Франка та його епосі, є феномен пограничності галицького суспільства другої половини ХІХ ст., перейнятого протиборством між кількома націоналізмами. Представники харківської історичної школи (В. Кравченко, Д. Чорний В., Маслійчук²⁰) також не лишилися осторонь досліджень феномену пограниччя та ролі провінції в цілому та міста, зокрема, у культурних та націотворчих процесах. Монографія В. Кравченка²¹ складається з вибраних статей, присвячених як образу прикордонного міста з відповідним змістовним наповненням, так і широкому колу історіографічних проблем. В. Кравченко наголошує, що фактично до середини ХІХ ст. ані російські, ні українські чи білоруські за походженням інтелектуали у своїх пошуках національної ідентичності не виходили за ментальні межі середньовічної «святої Русі». В дослідженні Д. Чорного²² сфокусовано увагу на особливостях міського простору лівобережжя, його станових, професійних, віково-статевих, національно-конфесійних характеристиках. Автор наголошує на важливості представлення у всіх суспільних структурах міст лівобережжя етнічних українців, які в переважній більшості демонстрували прихильність регіональній ідентичності попри наявність певних асиміляційних тенденцій.

У роботі білоруського історика П. Терешковича²³ досліджується специфіка західного фронтира на прикладі Південно-Західного краю імперії. Проблеми входження польського суспільства в політико-культурну модель Російської імперії та питанням акультурації шляхти приділяв увагу Д. Бовуа в своїй трилогії. Польсько-українському протистоянню та його парадоксальним результатам присвячені і окремі розділи монографії Т. Снайдера²⁴. Цікаві дослідницькі інтерпретації конкретного українського матеріалу щодо взаємовпливів історичної науки та творення нації пропонуються у наукових студіях Дж.-П. Хімки,

¹⁸ Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / В.А.Смолій (відп. ред.) – К.: Наукова думка, 2006. – Т.1. – 632 с.

¹⁹ Заярнюк А. Ідіоми емансипації. «Визвольні» проекти і галицьке село у середині ХІХ ст. – К., 2007. – 335 с.

²⁰ Маслійчук В. Провінція на перехресті культур: дослідження з історії Слобідської України ХVІІ – ХІХ ст. – Харків: Харківський приватний музей міської садиби. – 2007 – 400 с.

²¹ Кравченко В. Україна, імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. – К: Критика, 2011. – 542 с.

²² Чорний Д. М. По лівий берег Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ - початок ХХ ст.) – Харків: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2007. - 304 с.

²³ Терешкович П. Этническая история Беларуси ХІХ – начала ХХ в.: в контексте Центрально-Восточной Европы. – Минск: БГУ. – 2004. – 223 с

²⁴ Снайдер Т. Перетворення націй. Україна, Польща, Білорусь, Литва, Росія. 1569-1991. – К.: Дух і літера, 2012 – 464 с.

А. Марковича та Ф. Сисина, О. Мотиля та ін. Праці означених авторів присвячені вивченню націотворення на західноукраїнських землях в контексті взаємозв'язку з подібними процесами, що протікали в умовах Російської імперії. Нові концептуально-методологічні підходи запропоновано у останніх публікаціях А. Каппелера. Він є упорядником збірки, присвяченої націотворенню – «Україна. Процеси націотворення»²⁵. Проблеми формування історичного гранд-нарративу та взаємовпливу російської та української версії історії висвітлюються в одній із праць З. Когути²⁶

Зазначається, що в сучасній російській історіографії представлені дослідження особливостей національної політики Російської імперії напередодні її руйнації. Безумовними інтелектуальними лідерами цього напрямку є О. Міллер, М. Долбілов, Л. Горизонтов, М. Могильнер, І. Герасимов. Знаковою стала робота О. Міллера²⁷ основні положення якої окреслили початок цілком нового напрямку в дослідженні стосунків між імперією та її підданими.

Перша світова війна відіграла специфічну роль у процесі кристалізації національних вимог та їх максимальної політизації. Однак історіографію (особливо щодо вітчизняних реалій) цього періоду, в сенсі розвитку в умовах війни національних «проектів», складно назвати значною, хоча й неможливо не відзначити факту активізації наукового інтересу до війни в сучасній українській історіографії. Серед сучасних українських дослідників, які займаються проблематикою Великої війни виділимо О. Реєнта, Б. Янишина, Л. Жванко. В сучасній російській історіографії представлені діаметрально протилежні трактування наслідків Великої війни (А. Уткін, О. Нагорна).

Таким чином, можемо констатувати, що українська зарубіжна та західна історіографія відзначаються досить продуктивним дослідженням окремих аспектів порушеної проблематики. Вироблені ними методологічні підходи, покладені в основу досліджень, стали концептуальними та значним чином впливають на особливості дослідження процесів націотворення в сучасній Україні. Проте, здійснений аналіз літератури, засвідчує існування хоч і незначних, однак прогалин у вивченні проблем націотворення. Зокрема, одним із малодосліджених у контексті національного будівництва та фактично відносно новим напрямком є галузь ментального картографування. Ще однією компонентою роботи, що поки залишалася без достатньої уваги вітчизняних науковців, стало дослідження особливостей перебігу ідентифікаційних процесів у пограничних (фронтирних) зонах.

У підрозділі 1.2. «Джерельна база дослідження» зазначається, що джерельний комплекс, залучений в дослідженні охоплює фонди місцевих адміністративних, жандармсько-поліцейських, станових установ, наукових,

²⁵ Україна. Процеси націотворення. Упоряд. А. Каппелер; пер. з нім. – К : К.І.С., 2011. – 416 с.

²⁶ Когут З. Коріння ідентичності: студії з раньомодерної та модерної історії України. – К.: Критика, 2004 – 298с.

²⁷ Міллер А. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / Міллер А. И. – СПб.: Алтея, 2000. – 260 с.

церковно-археологічних, громадських товариств та об'єднань, неопублікований та опублікований епістолярій вчених, громадсько-політичних та державних діячів, періодичну пресу, спогади, щоденники. Переважна більшість названих джерел зберігаються в ЦДАК України. Проте, не менш цінна інформація з проблем дослідження представлена у фондах ЦДАЛ України, ЦДАВ Литви, ІР НБУВ, Держархіві Харківської обл., Держархіві Житомирської обл., бібліотек згаданих архівів та бібліотек Європейського гуманітарного університету у Вільнюсі та Вільнюського університету.

Один з найбільших фондів ЦДАК України, (ф. 442) який нараховує понад 200 тис. справ – канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. У дисертації були використані матеріали більше ніж 20 справ фонду з різних описів, зокрема: про польські та малоросійські просвітницькі товариства, які функціонували у 1903–1910 рр., про польські ощадно-позичкові каси, та встановлення контролю над їх діяльністю й усунення від участі в них римокатолицького духовенства. В цьому ж фонді представлений Статут 1907 р. товариства «Просвіта» в Житомирі. У фонді зберігаються справи, які стосуються різних національних громад, зокрема цікавий матеріал про вірмен Кам'янця-Подільського. В справах є й численні звіти про загальний стан губерній, що входили до складу генерал-губернаторства. Містяться й звіти та оцінки положення селян трьох губерній. В одній із справ фонду зберігається доповідна записка професора Т. Флоринського «Про введення викладання малоросійської мови в середніх навчальних закладах» та інші, не менш цікаві й важливі, матеріали.

У роботі широко залучені документи персональних фондів різних архівів. Особливе місце в цьому переліку належить ф. 1235 ЦДАК України – Грушевські – історики, лінгвісти. У фонді представлений величезний епістолярний спадок М. Грушевського, листування з відомими науковцями, громадськими та політичними діячами двох імперій. Зокрема, В. Винниченком, Ф. Вовком, О. Пчілкою, М. Міхновським, М. Сумцовим, С. Петлюрою, М. Васильком, Д. Багалієм, В. Антоновичем, М. Ерастовим, В. Липинським, Г. Хоткевичем, Є. Чикаленком, С. Рудницьким та багатьма іншими. У фонді зберігається програма святкування й відкриття пам'ятника І. Котляревському у Полтаві, рукописні тексти та видані брошури М. Грушевського, інформація про збір коштів на відкриття українських навчальних закладів в Галичині, грамоти, членські квитки, свідоцтва та повідомлення про обрання членом закордонних наукових товариств. З матеріалів фонду використовувалися й документи НТШ у Львові та Києві, протоколи допитів М. Грушевського у Київському губернському жандармському управлінні та інші документи.

Особистий фонд М. Юзефовича (ф. 873), людини, яка відіграла більш ніж неоднозначну роль в українській історії XIX ст. містить численну кореспонденцію. Серед дописувачів та адресатів Юзефовича – О. Бодянський, брат О. Пушкіна – Лев, М. Чайковський, М. Коялович, П. Галаган та ін. Серед інших персональних фондів ЦДАК України, матеріали яких використані в роботі, виділимо – ф. 1617 – М. Драгоманова, ф. 2020 – Д. Багалія, ф. 2016 – М. Дринова, ф. 2047 –

М. Пильчикова, ф. 2057 – М. Сумцова, ф. 2061 – М. Халанського. Ще один персональний фонд представлений у Держархіві Харківської області – це ф.969 (Х. Алчевської). У ньому містяться листи, вирізки з газет, публікації та рукописи, інформація про українське життя Харкова в період революції 1905 р. Матеріали названих фондів відображають зміст та напрямки діяльності вчених, громадських діячів в контексті теми, яка досліджується, в умовах Російської імперії. Специфіка іншої імперії відображена у фондах ЦДІАЛ України, з якого залучені матеріали двох персональних фондів – ф. 288 – М. Андрусяка та ф. 818 – А. Вахнянина.

Значний масив документів та матеріалів, залучених у дисертації, представлені у фондах губернських жандармських управлінь. Політична поліція перебувала на стражі порядку в імперії, контролюючи практично всі сфери життя та ретельно відбираючи й аналізуючи документи та інформацію. У фондах Київського губернського жандармського управління (ф. 274) та Жандармських управлінь Одеси, Харкова, Полтави, Херсона, Житомира й губерній знаходяться документи, які стосуються діяльності окремих представників українського національного руху, зокрема: членів родини Русових, М. Драгоманова, Грушевських, Ю. Смоленського, М. Меленевського, Г. Хоткевича та багатьох інших, менш знаних та відомих.

У ф. 301 – Жандармського управління Подільської губернії, зберігається інформація, якою ділилися колеги з інших губернських управлінь, наприклад: повідомлення про намір учнів Полтавської семінарії організувати «українське видавництво»; містяться донесення керівника Полтавського ГЖУ про існування в Полтаві українських організацій, представлені їх програми. Зберігаються тексти листівок, брошур які розповсюджували представники різних організацій, в першу чергу – польських. В окремій справі загальні правила для осіб, які бажали вступили в товариство вчителів з облаштування українських сільських пересувних бібліотек.

Не менш цікава та важлива інформація міститься у ф. 323 – Помічника керівника Полтавського жандармського управління в Полтавському, Костянтиноградському та Миргородському повітах, ф. 336 – Харківського губернського жандармського управління, ф. 350 – Херсонського губернського жандармського управління, ф. 385 – Жандармського управління міста Одеси, ф. 393 – Полтавського губернського жандармського управління, ф.473 – Слідчої комісії із політичних справ при Київському, Подільському та Волинському Генерал-Губернатору, ф. 705 – Київського охоронного відділення, ф. 1600 – Волинського губернського жандармського управління, ф. 419 (ЦДІАВ Литви) – Віленського губернського жандармського управління. В названих фондах представлені: таємні циркуляри що стосувалися діяльності заборонених польських шкіл, інформація про підготовку та участь Єврейського вчительського інституту в педагогічному відділі всесвітньої виставки в Парижі; донесення про розповсюдження в Харкові М. Міхновським прокламації «Десять заповідей української народної партії», програми та інші документи губернських «Просвіт», довідки зі справ про розвиток українофільського руху; листування з департаментом поліції про збір свідчень про український «мазепинський» рух в Полтавській губернії; збір свідчень про розповсюдження серед населення губерній ідей українського сепаратизму з

характеристикою українського руху; численні вирізки із місцевих газет; програми та платформи членів різних політичних сил, представлених у Російській думі, зокрема, платформа українських прогресистів для передвиборчої діяльності до IV Думи; програми та статuti національних організацій, які активізували свою діяльність у період між російською революцією 1905 р. й початком Першої світової війни, та багато інших документів й матеріалів.

Джерельну базу дослідження складають також періодичні видання XIX ст., які репрезентують різні регіони, національні рухи, а також документи цензурних установ, зокрема фонд Київського тимчасового комітету у справах преси (ф. 295), серед матеріалів якого справа про призначення проф. Т. Флоринського головою Комітету та військовим цензором. У ЦДІАЛ України представлені фонди окремих періодичних видань, зокрема «Літературно-наукового Вісника» (ф. 401 – Львівської редакції видання). У ф. 414 – віденської редакції газети «Неділя» видання, створене австрійським урядом спеціально для полонених російської армії українців. У фонді містяться численні й цілком неочікувані за змістом листи. Особливу групу складають фонди навчальних округів, наукових товариств, музеїв та комісій, громадських та політичних організацій, як структур, причетних до культурної, наукової та освітньо-виховної сфери. Зокрема, це ф. 711 – Київської духовної академії, ф. 1196 – Київського відділення Російського військово-історичного товариства, ф. 2205 – Волинської церковно-археографічної комісії, ф. 439 (ЦДІАВ Литви) – Архіву музею графа М. Муравйова, ф. 721 – Віленського університету, ф. 596 – Віленської археографічної комісії (у фонді містяться й документи, пов'язані із Я. Головацьким, який протягом 1867–1888 рр. був її головою), ф. 766 (ЦДІАЛ України) – львівського товариства «Українська академічна поміч», ф. 196 (ЦДІАЛ України) – Політичного товариства «Руська Рада», ф. 847 (ЦДІАЛ України) – Головний січовий комітет гімнастичного і пожежного товариства «Січ». У регіональних та обласних архівах також представлені фонди, матеріали яких відображають найбільш характерні риси доби націотворення. Так, у ф. 488 (Держархів Харківської обл.) – Товариства ім. Г. Квітки-Основ'яненка зберігається інформація про зміст та напрямки діяльності товариства, листування Г. Хоткевича, з ім'ям якого пов'язується період найбільшої активності організації, тексти лекцій його учасників. Матеріали, розміщені у ф. 512 (Статут Валківського гімнастичного товариства «Сокіл»), дозволяють відстежити окремі особливості формування імперського та російського національного «проекту», специфіку вибудовування його структурних елементів. До цієї ж групи джерел належать і документи Держархіву Житомирської обл. Зокрема, ф. 80 – Житомирського приватного восьмикласного чоловічого та жіночого комерційного училища Н. Ремезової, ф. 281 – Житомирської спілки кредитних та позичково-ощадних товариств, ф. 329 – Волинського губернського у справах про товариства та союзи присутствія, ф. 395 – Волинської губернської єврейської училищної комісії.

Окрім архівних документів, у роботі використано значний масив опублікованих матеріалів, що відрізняється різноманітністю видань за їх типовою характеристикою та тематичним наповненням. Так, використані нарративні

джерела відзначаються видовою розмаїтістю і представлені творчим науковим матеріалом, епістолярієм, мемуаристикою, щоденниками, тощо. Зокрема, це щоденники та спогади відомих громадських, політичних діячів М. Грушевського, Є. Чикаленка, С. Русової, Д. Дорошенка, С. Вітте, П. Мілюкова та ін. Підбір мемуарної літератури зумовлений необхідністю представлення різного бачення націотворчих процесів людьми, причетними до формування їх різних варіантів.

У цілому окреслена проблема має репрезентативну джерельну базу, що представлена документальними та нарративними джерелами, детальне вивчення яких дає змогу оцінити націотворчу діяльність громадських діячів, науковців, верховної імперської влади та представників периферійних еліт протягом ХІХ ст. Все назване й склало той масив інформації, з якого і вибудовувалася картина особливостей формування національних «проектів» та політичних умов, що залежно від ситуації, або наближали або віддаляли їх реалізацію.

У підрозділі 1.3. **«Теоретико-методологічні засади дослідження»** розглядається теоретичне підґрунтя дисертації в контексті новітніх тенденцій розвитку історичної науки. Враховуючи стан наукової розробки досліджуваної проблеми, особливості її джерельної бази, поставлену мету та завдання, обрані відповідні методологічні принципи та методи, які допомогли забезпечити розкриття предмета наукового пошуку. Теоретико-методологічну основу дисертації становить конструктивістська методологія як провідна засада дослідження. Вона побудована на концепції «уявлених спільнот» Б. Андерсона, в якій особливе місце належить поняттю «національної ідентичності». Принциповим у формуванні національної ідентичності є визнання того, що йдеться не про подію, а процес, до того ж, доволі тривалий та суперечливий. У дисертації, на основі широкого кола джерел доводиться, що протягом усього ХІХ ст., відбувався перманентний процес так званого «перевинаходу» того, що пізніше буде називатися «українською нацією». Одночасно на широкому фактичному та теоретичному матеріалі доводиться, що подібні пошуки та «перевинаходи» характеризували не лише діяльність українських «будителів».

У підрозділі зазначено, що на ранніх етапах формування європейських національних рухів у ХІХ ст. вже існували певні варіанти бачення перспектив розвитку націй, що робить правомірним використання поняття «національний(і) проект(и)», й наголосити на модерній природі нації. Підкреслюється, що безпосереднє відношення до конструктивістського методу та його використання істориками стосується імажитивна (пов'язана із уявленням) географія. Першим дослідженням в цьому напрямку стала книга Е. Саїда²⁸. Л. Вульф²⁹ продовжив започатковану Саїдом традицію, використавши відповідні методологічні підходи щодо конструкта Східної Європи.

Одним із методологічних прийомів, який було використано в роботі, стало поєднання елементів макро-, мікро- та локальної історії. Зокрема, у другому розділі запропоновано розгляд декількох локальних селянських феноменів, пов'язаних із

²⁸ Саїд Е. Орієнталізм / Пер. з англ. В. Шовкун. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001 – 511 с.

²⁹ Wolff L. Idea of Galicia: history and Fantasy in Habsburg Political Culture. Stanford, 2010. – 486 p.

поліською та подільською фронтірними зонами – лаборів та райлян. Наголошується на правомірності використання поняття «фронтірні зони» щодо межових, пограничних територій. Ключовою ідеєю поняття «фронтір» є умовна зустріч різних культур та етносів, зона міжкультурної взаємодії, яка пов'язана з умовними діалогами різної інтенсивності.

У роботі в якості методологічного прийому використовувалися і елементи культурної антропології, зокрема в аспектах використання церемоній вшанування пам'яті, їх символічного наповнення. Щодо базових підходів в цій царині, автор орієнтувалася на концепцію, викладену в одному із фундаментальних досліджень в галузі соціального виміру пам'яті П. Коннертона.

Застосування принципів системності й всебічності дозволили розглянути проблеми формування українською національного «проекту» в контексті східноєвропейського (зокрема російського та польського) націотворення, як цілісність із безліччю елементів у всій сукупності розгалужених і багатогранних зв'язків між ними.

Порівняльний метод дозволив залучити матеріали Литовського архіву, порівняти результативність діяльності «конструкторів» українського та білоруського «проекту». Цей же метод дозволив залучити та поєднати історичні дослідження з лінгвістичними та дослідженнями в сфері політичних наук. За допомогою історичних порівнянь, паралелей, зіставлень вдалося з'ясувати як загальні закономірності діяльності інтелектуалів в ХІХ ст., так і специфічно українські. З огляду на комплексний характер теми, її тісний зв'язок із питаннями філософії, політології, соціальної психології, історії ідей, у роботі застосовано й міждисциплінарні підходи, базовані на використанні окремих даних та методик названих вище наук.

Аналіз отриманої з різних джерел інформації дозволив реконструювати процеси, які спостерігалися протягом окресленого періоду. Здійснено спробу відійти від лінійного викладу матеріалу, використано елементи асинхронного методу, із дотриманням критичного підходу і зіставленням даних з різних джерел. Це дозволило створити загальну картину, в якій були представлені найбільш типові риси «епохи націоналізму», відобразилися всі проблемні місця та парадокси формування множинних лояльностей, які впливали на процес самоідентифікації, та зрештою, логічно підвели мислителів, (або тих що почав мислити «національно») до формування основних складових національних «проектів». Водночас окремі складові синхронного методу також були використанні у висвітленні ситуацій, які характеризували особливості протікання суспільних, культурних та політичних процесів в різних імперіях, до складу яких входили українці. Застосування цього методу дозволило виділити як загальне, так і особливе не лише в соціально-політичному, а й духовному житті. Одним із сюжетних фокусів роботи обрані дії влади з категоризації та ідентифікації населення.

Зрештою, в роботі запропоновано студіювання низки проблем загальнотеоретичного характеру: визначення місця й значення мовного, історичного, міфологічного, релігійного та ін. чинників у процесі формування національної

свідомості; взаємозалежність між модернізаційними процесами, які протікали в імперії, розвитком чисельних національних «проектів», визначення в цих процесах місця та змістовного наповнення кожного з них, та парадоксальних проявів результатів реалізації національної політики на теренах імперій.

У другому розділі **«Особливості протікання процесів націотворення в першій половині XIX ст.»** з'ясовано особливості формування нового імперського простору та процесів, які протікали в дворянському середовищі (від старшинського до польсько-шляхетського). Зосереджено увагу на особливостях протікання ідентифікаційних процесів в селянському середовищі.

В підрозділі 2.1. **«Простір та території: картографування імперії та її окраїн»** доведено, що простір, як і конструкт «нації», розуміється як явище, яке може уявлятися, отримуючи ті чи інші розміри та кордони. Картографування було складовою легітимізації імперського простору та допомагало створювати уявлення про нього. Територіально-географічне уявлення України видозмінювалося протягом тривалого часу, назви, якими позначалися територіальні межі Наддніпрянщини, як в «мисленній», так і офіційній географії не були чітко артикульованими.

Першими картографами були військові. Друга хвиля територіальних надбань кінця XVIII ст. поставила проблему написання/(пере)писування історії, фактичного творення нової схеми «руської історії», яка потребувала обґрунтування спільного «руського» походження народів, що населяли приєднані території. Картографія поступово отримує більшу кількість прихильників, посідаючи своє місце і в системі освіти, іноді отримуючи доволі несподівані варіанти презентацій та поширення географічних уявлень. Географічні роботи з елементами демографічних досліджень, в яких пропонувалися варіанти трактування легітимного «успадкування територій та їх кордонів, не завжди відповідали критеріям науковості, скоріше – аргументам політичної доцільності (дослідження А. Ріттіха). Свої уявлення про «споконвічні» та «історичні» території мали і представники українського руху.

Визначення кордонів, дослідження етнічного складу населення різних регіонів, їх мовної специфіки, типового зовнішнього вигляду, використання різних ідентифікаційних маркерів щодо споріднених категорій населення, або ж навпаки – прагнення до уніфікації, все це знайшло відображення у численних атласах, картах та текстах, які супроводжували ці видання та демонстрували різні підходи.

У підрозділі 2.2. **«Традиціоналістські та автономістські "проекти" початку XIX ст. Протікання ідентифікаційних процесів в дворянському середовищі»** показано, що у соціальних структурах імперій початку століття домінуючу роль відігравали представники еліт, які за різних обставин та умов (головною з яких виступало лояльне ставлення до влади та відповідної династії, що її уособлювала), визнавались «своїми». Основним критерієм цього визнання виступала станова єдність. Імперська політика кооперації з місцевими елітами передбачала виконання взаємовигідних функцій.

Переважаюча більшість представників колишніх старшинських родин доволі швидко асимілювалися та перетворилися на невід'ємну складову імперської аристократично-бюрократичної моделі. Втягнення козацької старшинської еліти до

імперської орбіти не суперечило загальним тенденціям. Стереотипним сприйняттям аристократії на початку XIX ст. стає її універсальний надетнічний характер.

Наголошується, що лідером автономістського напрямку вважався Г. Полетика, який репрезентував опозиційний осередок в середовищі старшини. Наявність подібних настроїв пов'язувалася із прагненням зберегти станові привілеї та територіальні особливості самоврядування. Зазначається, що політичні настрої автономістів найкраще відбито у трактаті «Історія русів». Цей твір, як і його автор(и), можемо віднести до джерел, які окреслили початок націотворчого процесу модерної доби. Заслуга невідомого автора полягала в тому, що було здійснено перший принциповий крок – запропоновано відмінну від польської та російської історичну схему, в якій заявлялися права на її окремішність.

Зазначається, що постать та місія В. Капніста періодично збурювати історичне середовище починаючи з 90-х рр. XIX ст., з часу, коли посилюються націотворчі тенденції. Зі значною перервою ця зацікавленість поновила у 90-х рр. XX ст., що пов'язувалося із тими ж завданнями, які стояли перед українськими діячами століття тому. В контексті першої половини XIX ст. правомірно стверджувати про наявність певних свідомісних національних елементів лише в елітарному середовищі. Малоросійська ідентичність, обрана більшістю колишньої старшини, дозволяла демонструвати цілковиту лояльність та відданість російському престолу.

У підрозділі 2.3. **«Полонізована та польська шляхта: пошуки власного «я» в імперських умовах»** доведено, що за короткий історичний період від моменту приєднання Правобережних земель до складу Російської імперії, поляки не могли втратити ознаки власної «польськості». Шляхта вважала себе належною до історичної нації, наділеною свого часу привілеями та громадянськими правами.

Проте, переважна більшість шляхти, особливо заможної, демонструвала лояльність до російського престолу. Наголошується, що такий стан речей зберігався протягом усього «довгого» XIX століття. Чинник станової єдності представників влади та місцевих землевласників частково знімав напруження у стосунках між ними. Парадоксальним чином це поєднувалося із систематичною (починаючи з 1863 р.) та цілеспрямованою боротьбою влади із польським домінуванням на західних околицях імперії, але своїм вістрям вона спрямовувалася проти умовно «середньої» верстви, представники якої несли в собі найбільшу загрозу для режиму.

Зосереджується увага на такому явищі як «крайовство». Його зміст відображений у творчості «українських романтиків» польського походження: Т. Падури, С. Гощинського, Ю. Словацького та ін. З ім'ям М. Чайковського пов'язуються яскраві прояви пошуків власного «я», що знайшли відображення у спробі втілити в життя чисельні «проекти», серед яких і козацький.

Наголошується, що доволі нестандартним зразком пошуку ідентичності та протиставлення себе «іншим» стало явище «балагульства». Одна із «модифікацій» козакофільства-балагульства пов'язана із постаттю В. Ржевуського. Наприкінці 50-х рр. XIX ст. у польському інтелектуальному середовищі, виникає принципово відмінна течія – хлопоманство. Ідеї хлопоманства через свою специфіку не могли набути значного поширення серед поляків.

Підкреслюється, що в середовищі правобережної шляхти спостерігалися характерні для початкового періоду націоналізму прояви множинної лояльності, та, відповідно, (само-)ідентифікації. Імперські умови призводили до формування відмінних підходів у баченні польськими інтелектуалами можливих варіантів розв'язання так званого польського «питання».

У підрозділі 2. 4. «**Селянство, особливості його ідентифікації. Селянство та національні "проекти"**» наголошується, що в українській історіографії селянам приписується особлива роль. Не випадково у вітчизняній історіографії, з легкої руки західних дослідників, зокрема Ю. Вебера, прижилося поняття «селянської нації». У підрозділі підкреслюється, що попри подібну традицію, зв'язок між «національним» та «селянським» протягом ХІХ ст. встановлювався доволі специфічно. Для традиційної селянської культури не була властивою потреба сприймати світ у національних категоріях. Серед поширених самоозначень, які використовувалися селянами, виступали: «панські», «тутейші» (у білоруському випадку), однак більш популярною була прив'язування до місцевості/регіону, або назви селища – поліщуки, волиняни, янівці та ін.

Ідентифікація селянства Правобережної України на початку ХІХ ст. з боку місцевої шляхти, на думку Д. Бовуа, мала такий вигляд: особисто залежний селянин міг належати лише до народу своїх власників. Характерною рисою у взаєминах між російською владою та «малоросійським» селянством в першій половині століття стало лояльне ставлення до збереження фольклорної етнічності в їх середовищі.

Для сучасної історіографії традиційним є сприйняття селянства як доволі однорідної маси, які вкрай рідко говорили власним голосом. У підрозділі наголошується, що в селянському середовищі існувала градація, зумовлена як суб'єктивними так і об'єктивними чинниками. Окремі регіональні селянські феномени певним чином руйнують стереотипи про уніфікованість селянства. В якості прикладу наводяться дніпровські лоцмани, розглядається поліській феномен лаборів та бессарабський райлян.

Характерною рисою доволі замкнутого, напівнатурального господарства виступала наявність, фактично в кожному селищі, специфічних, властивих лише для них видів діяльності. Така «спеціалізаційна» ознака доволі часто виступала основним ідентифікаційним маркером мешканців того чи іншого населеного пункту.

У третьому розділі «**Розвиток національних проектів у пореформений період**» містить аналіз соціальної структури тогочасних суспільств, виділяються основні складові націотворчої діяльності інтелектуалів окресленого періоду, аналізується місце історії та роль істориків в названих процесах, зосереджується увага на націоналізмі як суто «міському» феномені, досліджується міфологічна компонента у національних конструкціях та місце в них національних героїв. У розділі також досліджується мовна, релігійна та освітні компоненти у націотворчих процесах.

У підрозділі 3.1. «**Зміни у соціальній структурі суспільства та їх зв'язок із процесами націотворення**» розглянуто та проаналізовано основні зміни, які відбувалися у соціальній структурі імперій протягом століття. Зазначається, що

перші зміни спостерігалася вже з другої половини XVIII ст. Становість була ключовою ознакою суспільств. У соціальній ієрархії найнижчий щабель відводився селянам. В результаті реформ стани почали поступово втрачати свої специфічні привілеї, хоча як і раніше дворянство, особливо представники впливових та заможних родин, продовжувало відігравати провідну роль в економічних та суспільно-політичних процесах імперій.

Реформування соціальної сфери відкривало нові перспективи для селянства. Діти представників вищої та середньої верстви селянства активніше включалися в освітні процеси. Саме вони поповнювали соціальну групу, якій належала одна із ключових ролей у формуванні національних проєктів. Йдеться про різночинців. Вони змушені були існувати за рахунок коштів, здобутих інтелектуальною працею. Слова «різночинець» та «інтелігент» у досліджуваній період сприймалися як синоніми. Серед українців відсоток представників купецтва не був значним, проте матеріальна та суспільна підтримка ними національного руху мала вагоме значення.

У підрозділі 3.2. **«Інтелігенція та її націотворча місія»** показано, що освічені еліти долучилися до формування політичних «проєктів», із врахуванням модерних викликів запропонували нові підходи до визначення ідентичності в категоріях націоналізму. Переважна більшість інтелектуалів гуртувалися довкола навчальних закладів, насамперед, університетів. Незначна кількість вищих навчальних закладів сприяла концентрації потужних інтелектуалів в окремо взятих науково-освітніх центрах. Кількісна обмеженість фахового ресурсу породжувала підвищений попит на їх інтелектуальні послуги. Цей факт розширював географію діяльності вчених.

Характерним для XIX ст. були тісні контакти університетів із німецькими науковими школами, вплив яких у філософії, історії, юриспруденції був помітним. Після відкриття у Києві університету Св. Володимира місцеву малоросійську самобутність намагаються використовувати як своєрідне знаряддя деполонізації Правобережжя. Постать М. Максимовича увібрала в себе типові риси людини свого часу, яка змушена була обирати модель подвійної лояльності. З викладачами та студентами університету пов'язувалась і поява перших варіантів національних «проєктів». Започаткували ці інтелектуальні та громадсько-політичні традиції кирило-мефодіївці. Наступний, громадівський етап у розвитку українського руху пов'язується із культурництвом та просвітою. Громадівський рух та його ліберальне наповнення стало візитівкою діяльності декількох поколінь української інтелігенції. Сформульовані М. Драгомановим ідеї елітаризму, європеїзму, орієнтація на «високу» літературу, не знайшли належної підтримки в інтелектуальному середовищі. Федеративний ідеал майбутнього розвитку України (з певними модифікаціями), запропонований кирило-мефодіївцями, протягом століття залишався найбільш прийнятною моделлю державного устрою.

У підрозділі 3.3. **«Історія та історики в націотворчих процесах»** наголошується, що початок століття позначився поширенням моди на історію, яка пов'язувалась із прагненням отримати підтвердження старшинсько-шляхетсько-дворянського походження. Грамоти, старожитності, різноманітні історичні раритети стимулювали створення образу ідилічної Малоросії – південної Росії. Процес

історичного «умонтування» Правобережної України в «исконно» руський та православний простір розтягнувся на все «довге» ХІХ ст. У цих умовах представники церкви, пов'язані із церковними науковими інституціями, активізували свою діяльність, спрямовану на зосередження уваги до історичних досліджень, збиранні історичних пам'яток. Введення в Російській імперії заборонних актів на використання української мови, на думку М. Андрусяка, посилювало значення істориків-педагогів, які «живим словом прививали своїм учням любов до рідного краю»³⁰. Серед найбільш відомих ентузіастів справи він згадував Л.Смоленського, М. Ковалевського, Д. Пильчикова.

М. Грушевський, який запропонував цілком відмінний від офіційного російського історичного канону варіант української історії, посідає особливе місце у процесі національного будівництва. Наукове обґрунтування тягlosti минулого з кінця ХІХ ст. мало виконувати декілька важливих функцій. По-перше, формувати відчуття колективної єдності, до-друге, виховувати патріотів, які б пишалися власною історією та докладали зусиль до її майбутнього творення. З цього часу національна історія стає інструментом відображення процесу створення та тріумфу нації.

Члени церковно-археологічних товариств також виконували важливі в політичному та державному сенсі функції. Релігійні історики приєдналися до формування російського імперського міфу та «офіційного націоналізму». Проте зберігалась і неочікувана для російського уряду компонента та результат цієї діяльності – поширення краєзнавчих досліджень, результати яких з рівним успіхом могли використовувати і творці українського, як і інших національних «проектів».

У підрозділі 3.4. «**Місто в процесі національного будівництва. Столиці та провінційні центри**» наголошується, що розвиток модерних національних проектів безпосередньо пов'язаний із містом, його соціальною структурою та інституційними утвореннями. Модернізаційні процеси поглиблювали прірву між сільською та міською культурами. У досліджуваній період стосунки між метрополією та периферією носили доволі специфічний характер. У їх вибудовуванні особливе місце належало імперським столицям.

У підрозділі зазначається, що суперечлива сутність Санкт-Петербурга, значною мірою сприяла діалогу та специфічному обміну між імперським центром та його периферіями. З початком роботи І думи центром українського політичного життя, як і свого часу наприкінці 50-х рр. ХІХ ст., стає російська столиця. Одночасно розглядаються особливості національного «наповнення» Києва, Катеринослава та Харкова. Наголошується, що з другим поколінням «міських українців» Києва пов'язувалися перші успіхи в сенсі його українського «наповнення». Зазначається, що з початку ХХ ст. відбувалися кардинальні зміни в структурах міст та їх численності. У містах та містечках Правобережної України напередодні запровадження земств у 1911 р. відбулися переписи населення. За їх

³⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 388. – Оп.1. – Спр. 4. – Арк. 8.

результатами українці Житомира посіли друге місце після євреїв. *Росіяни* поступалися в чисельності більше ніж вдвічі, навіть поляки, в традиційному «польському» регіоні, посідали треті позиції.

Катеринослав, хоча і молодий, проте потужний промисловий центр «обростав» власними міфами, які сприяли його перетворенню на типово імперське місто. Харків, завдяки наявності університету мав доволі впливові національні осередки, серед яких і українській. З початку ХХ ст. його українська компонента, пов'язана також і з явищем локального патріотизму, посилюється. У Галичині напередодні Першої світової війни спостерігалася хоча й повільна, але стійка тенденція до українського наповнення міст, що проявлялося не лише в діяльності культурницьких, просвітницьких організацій, а й у появі українських міщанських професійних об'єднань.

У підрозділі 3.5. **«Формування національного міфу та його базові компоненти. Тарас Шевченко»** зазначається, що національний міф потребує наявності національного героя, в якому максимально мають втілюватися найбільш типові, в контексті сформованого уявлення про національний характер, риси. Така людина стоїть біля джерел, є типовим будителем та пророком нації. Кожен національний пантеон має свого «героя». При цьому «героїчність» не обов'язково передбачала наявність войовничих атрибутів. Міфологізація образу Шевченка та формування його культу розпочалося, фактично одразу після смерті поета. Представники різних ідеологічних таборів долучались до «канонізації» Шевченка. Селянсько-кріпацьке походження поета, ідеально вписувалося і в розуміння глибинних джерел «народності» представниками русофільського табору. Символізація та міфологізація образу Шевченка передбачала створення певної системи невід'ємних періодичних ритуалів та відповідного національного антуражу. Щорічні святкування дня народження та вшанування пам'яті поета перетворились на невід'ємну складову цього процесу. Ці заходи перебрали на себе роль перших національних свят в «проекті», який народжувався. Шевченкові дні стали однією із традиційних форм прояву національної активності української інтелігенції та частини селянства Російської і Австро-Угорської імперій, яка зберігалася протягом другої половини ХІХ ст. (та зберігаються до сьогодні). Від часу першої російської революції 1905 р., особливо з 1906 р. і до початку Першої світової війни вони збирали щораз більшу кількість прихильників.

У підрозділі 3.6. **«Національні "проекти" та мова»** підкреслюється, що у вітчизняних студиях мову найчастіше відносять до ключових маркерів націй. Однак, насправді особливості розвитку та стандартизація мов в ХІХ ст. заперечують цю тезу Процес «вживлення» та адаптації літературних і розмовних варіантів розтягнувся на все століття. На кожному етапі історичного розвитку мов знаходили відображення особливості періоду та їх носіїв, які належали до різних соціальних груп, що впливало на використання їх представниками різних варіантів мов.

В підрозділі підкреслюється, що характерну для більшості українських регіонів мовну ситуацію варто віднести до класичного варіанту полілінгвізму. Виняток становило Лівобережжя України, центральна частина якого залишалася

острівцем найменш «зіпсованої» іншими впливами розмовного варіанту мови. У середовищі галицької інтелігенції не існувало єдності щодо визначеності у мовному питанні. Дебати між москвофілами і народовцями доволі швидко вийшли за межі Галичини і Буковини, включивши в свою орбіту і наддніпрянців. Стосунки між галичанами та наддніпрянцями в мовному питанні не завжди супроводжувалися порозумінням. Найбільші дебати виникали довкола лексики та правопису. Зняття обмежень щодо використання української мови в Російській імперії стимулювало вчених та письменників долучитися до процесу кодифікації і нормалізації літературної мови, її вдосконалення.

У підрозділі 3.7. **«Релігійна компонента націотворчих процесів»** Зазначається, що в Правобережних губерніях Російської імперії зберігалися інститути католицької церкви. Попри протистояння між православною та католицькою церквою у боротьбі за душі прихожан, результати їх діяльності значною мірою були подібними. Православна, власне як і католицька церкви (з її греко-католицьким відгалуженням) як соціальні інститути, виконували важливі функції. В першу чергу, це стосувалося патріотично-«виховної» сфери. З ними пов'язувалися і ідентифікаційні процеси, які в умовах Російської імперії мали відповідність «руськість» = православ'я, як і «польськість» = католицизм.

Активне включення церковних товариств та їх членів в конструювання історичної пам'яті було однією із відмінних особливостей часу. На початку ХХ ст. спостерігаються спроби «націоналізації» духовенства. Зростала й парламентська активність українських священників. Їх належність до консервативного кола не завадила підготувати у 1908 р. законопроект «Про мову викладання в початкових школах з малоросійським населенням», який, проте так і залишився на папері.

В умовах Австро-Угорської імперії належність до греко-католицької церкви дозволяла виокремлювати та ідентифікувати українців (русинів), що стало тим фактором, який дозволив певним чином поєднати релігійну та національну компоненти. Не останню роль в цьому процесі відіграв митрополит А.Шептицький. Проте, як і в умовах Російської імперії, в діяльності соціалістичних партій та світських організацій (як наприклад, Січового руху) релігійна компонента не була представлена.

Частина лідерів національних рухів не вбачали в церкві інституції, яка б допомогла кардинально вирішити національно-політичні завдання.

У підрозділі 3.8. **«Освіта в процесі націотворення»** підкреслюється, що школа в ХІХ ст. перетворюється на унікальний інструмент держави. Проте, російська влада не усвідомила важливості використання цього інструменту у сенсі виховання лояльних громадян. В умовах Габсбургської імперії хоча й не було створено розгалуженої мережі українських шкіл, проте заклади з українською мовою викладання з'являлися. У Російській імперії влада не підтримувала розвиток хоча б початкової освіти українською мовою. Спроба перевести освіту та діловодство в Царстві Польському та правобережних губерніях на російську мову не збігалися з прагненням поляків до збереження власної унікальності. Влада була

зацікавлена в залученні на свій бік таких союзників як вчителі та викладачі, проте ці спроби не мали очікуваного ефекту.

Зазначається, що ставлення селян до освіти було надзвичайно специфічним. Потяг до здобуття знань не належав до їх нагальних потреб. Відсутність освіти (окрім початкового рівня) в селянському середовищі суттєвим чином гальмувало їх вступ у світ модерну. Стабільність аграрного суспільства та вибудованих у ньому стосунків не стимулювала мобільності, сформовані негативні стереотипи щодо освіти також не створювали зацікавлення в її отриманні

У четвертому розділі **«Національні «проекти» між революцією 1905 р. та Першою світовою війною»** проаналізовано зміст на напрямки розвитку й взаємовпливів російського, українських, модерних польських та єврейських національних «проектів».

У підрозділі 4.1. **«Взаємовпливи російських та українських "проектів"»** підкреслюється, що характерним для російських інтелектуалів, власне і частини політичної еліти Російської імперії в XIX ст. була спроба осмислення та визнання рівня співіснування категорії імперії та модерної нації. Запропоноване сприйняття «русских» як мешканців губерній «Великоросії» закріпилося в середині століття та зберігалось в подальшому. Наголошується, що вперше гасло «Росія для руських» з'являється під час революції 1905 р. Його поява продемонструвала наявність кардинальних протиріч між представниками ліберальних та консервативних сил. У підрозділі зосереджується увага на трансформаціях, які відбувалися у владних колах, та проблемах, що супроводжували спроби поєднання модерних викликів із збереженням патріархального «обличчя» російського монархізму, який намагалися одягнути у нові шати. Серед чинників, які пояснюють провал асиміляційної політики щодо українців виділені: польське культурне домінування, яке опосередковано стимулювало формування національної ідентичності українців; наявність українського руху за кордоном; протидія заборонам та обмеженням; апріорна підтримка російського ліберального руху. Значну частину роботи з підготовки українського успіху в Наддніпрянській Україні зробили організації, відверто консервативно-монархічного, та, відповідно, антиукраїнського характеру. У цьому випадку в дію вступало правило «від супротивного».

У підрозділі 4.2. **«Консервативні варіанти національних "проектів"»** наголошується, що в українському випадку найбільш відомим консервативним рухом було русофільство, представлене на теренах Габсбургської імперії. Зародження русофільства одночасно стало реакцією на офіційну пропольську орієнтацію Відня, та необхідністю визначення власного ідентифікаційного поля. Майже до 80-х років XIX ст. русофіли домінували у сфері політичної та інституційної влади, були представлені у фінансових структурах, мали значну підтримку в релігійних та інтелектуальних колах. Однією з відмінних особливостей розвитку русофільського руху як консервативної течії в другій половині XIX ст., стало подолання відчуження від селянства. Русофільська доктрина базувалася на ідеях традиціоналізму, регресу, консервації звичних норм. Уособленням архаїки, як і для російських слов'янофілів, виступало патріархальне селянство та «свята Русь».

Ідея «втраченої руськості» була одним із лейтмотивів цього типово ідеалістично-консервативного проекту. Цю компоненту руху намагалися використати в своїй діяльності представники російських монархічних організацій. Проте, скористатися потенціалом русофільства Російська імперія так і не змогла.

Ситуація в Австро-Угорській імперії, попри створені більш сприятливі умови порівняно з Російською, засвідчувала, що австрійська влада також не була готова до серйозної підтримки навіть культурно-автономістських прагнень русинів, які не мислили себе поза австрійським політичним простором. У підрозділі зосереджена увага і на створенні та діяльності мережі спортивно-просвітницьких організацій (за зразком чеських, польських, словацьких структур), членами яких виступали селяни. Підкреслюється, що членство в них сприяло прискоренню «націоналізації» західноукраїнського селянства.

У підрозділі 4.3. **«Українські національно-автономні «проекти»: між лібералізмом та соціалізмом»** Започаткування модифікацій у політичних системах Австрійської та Російської імперій були розділені у часі. Їх зміст носив суто ліберальний характер з відверто консервативним присмаком. Йшлося про збереження монархії, проте владні повноваження імператори мали розділити із парламентом та керуватися у своїх діях конституційними нормами. Один із перших політичних проектів, на який особливий вплив мали як федеративні ідеї, так і популярні в тогочасному інтелектуальному середовищі марксистські економічні постулати, лише помножені на національну компоненту, пов'язується із постаттю Ю.Бачинського.

Створення першої партії Наддніпрянщини – РУПу пов'язано з групою харківських студентів, та їх тісними родинними стосунками із представниками старшого покоління громадянців. Провідником самостійності в партії виступав М.Порш. Д. Антонович поділяв марксистські погляди щодо другорядності національного питання для робітників; так звані «пролетарські елементи» підтримували ідею об'єднання із РСДРП на правах обласної організації відображали загальну ситуацію в українському русі.

Радикальний напрямок пов'язується із постаттю М. Міхновського, який створив у 1902 р. УНП, та проголосив її десять заповідей. В них знайшли відображення елементи радикального українського самостійницького «проекту». Популярністю ці ідеї не користувалися, на відміну від ліберальної доктрини, прихильниками якої була значна більшість українських інтелектуалів. Український варіант лібералізму окресленого періоду пов'язується із постаттю М. Грушевського. Відмінною рисою цього «проекту» виступала вимога національно-культурної автономії, але в межах оновленої демократичної та федеративної Росії.

У підрозділі 4.4. **«Модерний польський "проект"»** показано, що модернізаційні виклики та відмінні політичні умови, створенні для поляків австрійським та російськими урядами, вимагали пошуку нових рішень в сенсі національної розбудови. Новий політичний «проект» формувався в умовах протистояння-приспосовування з/до російської та австрійської влади. В обох випадках

поляки змушені були одночасно вибудовувати нові стосунки з українцями, які також розпочали творення власного модерного «проекту».

Розвиток польського конспіративного руху, збереження його елементів і після придушень повстань підтверджував прагнення відновити історичну справедливість. Частина польських діячів залишалася на позиціях необхідності відродження державності. Інша частина сповідувала принципи множинної лояльності, що знайшло прояв у феномені «крайовства». Територіалізм В. Липинського більшість поляків сприймали як різновид крайової ідеології в Україні. Представники польської консервативної школи, зокрема, М. Бобжинський не визнавав правомірності представництва польської нації виключно вищими соціальними прошарками, він був переконаний у традиційному консерватизмі селян. Сутність концепції підавстрійських консерваторів знайшла найбільший вияв у проголошеній ними «органічній праці». Нові політичні реалії та умови вимагали інших підходів та формування модерного «проекту». В нього потрібно було компактно вписати не лише представників історичної «політичної нації». Романтичний образ «ідеальної вітчизни», який раніше не уявлявся без так званих «східних кресів», поступово відходив на другий план, щоб через декілька років постати в новому світлі.

Принципова різниця між українським та польським національними «проектами» в умовах війни полягала у рівні підтримки (та навіть її наявності) з боку найбільших світових політичних гравців. До сприйняття українського «проекту» ще не були готові. У польському ж випадку, на користь полякам спрацювали як внутрішня готовність польського суспільства, так і сприятлива зовнішня кон'юнктура.

У підрозділі 4.5. **«Імперія та народи діаспори. «Єврейські національні проекти»** зазначається, що термін «діаспора» вживали до релігійних та етнічних груп, які мешкали у нових районах свого розселення. До них відносили євреїв, вірменів, греків та інших. Представники цих груп були професіоналами в справах комунікації та фінансово-обмінних операцій. Імперії намагалися вибудовувати оптимальні стосунки з ними. Проте одночасно й максимально контролювали, особливо економічні важелі їх впливу. Започаткована в 60-х рр. XIX ст. модернізація та реформування окремих сфер економіки та суспільства, мали неоднозначні наслідки для єврейських та вірменських громад. Глибоко вкорінені традиції власного самоврядування, освіти, судової системи, сприяли збереженню унікальності представників цих громад. Однак уніфікація загальноімперської освітньої, судової систем, місцевого самоврядування протягом 60–70 рр. XIX ст., призвели до руйнації традиційних інститутів, що не могло не призвести до нівеляції та втрати унікальності.

Зазначається, що лідери і українських, як і єврейських рухів намагалися знайти відповіді на складні питання розробки політичної тактики та стратегії для розв'язання своїх національних проблем. Члени Бунду поділяли позиції створення національно-культурної автономії в складі оновленої Росії. Сіоністи були переконані в тому, що євреї можуть створити націю одягнену у державні шати лише

на «землі обітованій». Головною метою своєї діяльності сіоністи проголосили створення єврейської національної держави в Палестині.

Ідеї автономізму найбільш яскраво представлені в концепції С.Дубнова, яка, фактично заперечувала створення єврейської нації в модерному значенні цього терміну. Засадничими положеннями його «проекту» стала пріоритетність історичної та духовної компоненти націотворення, окреслені Дубновим як «культурна нація». Ідеї національно-культурної автономії на початку ХХ ст. отримують найбільшу популярність серед діячів ліберального спрямування поза національною ознакою. Саме цим пояснюється подібність окремих положень праць С.Дубнова та М.Грушевського, в яких обґрунтовувались засади національних «проектів».

У підрозділі 4.6. **«Кристалізація націотворчих процесів в умовах Першої світової війни»** наголошується, що світовий вибух 1914 р. став своєрідною точкою «біфуркації» соціальних, економічних, та ідентифікаційних процесів, які в комплексі спричинили політичні зміни. Українські ліберали, представлені тупівцями у вересні 1914 р. заявили про нейтральну позицію щодо війни та воюючих сторін та засудили заяву С.Петлюри, щодо підтримки російського уряду з боку українців, війни до переможного кінця. Негативну оцінку з боку лібералів отримала і діяльність СВУ, оскільки остання мала виразну про-австрійську та про-німецьку орієнтацію. У грудні 1916 р. в декларації «Наша позиція» тупівці підтвердили свою прихильність ідеям автономії України у складі оновленої Росії. У підрозділі наводяться оцінки розвитку українського руху представниками жандармерії, які попри війну відстежували суспільні настрої. Підкреслюється, що переселення із західних кордонів в умовах війни сприяли встановленню тісних контактів галицьких поляків, євреїв та українців з українцями Російської імперії. З початком війни посилювалося використання репресивних заходів по відношенню до західних українців як з боку австро-угорської, так і російської окупаційної влади. Подібна ситуація «відторгнення» з обох політичних центрів працювала на користь українського «проекту». Опинившись в положенні «чужих», українці змушені були відчувати власну «іншість».

Зосереджується увага на ролі таборів для військовополонених, біженців та переселенців в досліджуваних процесах. Поділ у таборовому житті не лише за станами, а за національностями загострював потяг до відповідних змін у (само)ідентифікації. Фактично вперше в умовах війни ми зустрічаємося з відтвореними у письмовій формі (в листах) роздумами селян, робітників, які перебуваючи далеко від власних домівок та родин (в якості солдатів), змушені були здобувати навички письма та читання.

У **«Висновках»** обґрунтовані наведені теоретичні узагальнення й нові підходи до вирішення наукових проблем, які стосуються питань українського націотворення в контексті загальних для двох імперій процесів. Основні результати дослідження зводяться до наступного:

- Аналіз історіографії питання переконує, що проблеми націотворення та особливості їх перебігу продовжують бути у полі наукових зацікавлень. В останні роки до сфери наукового інтересу потрапив і так званий імперській фактор, який

відіграв помітну роль у прискоренні націотворчих процесів. Водночас доводиться констатувати, що проблеми націй та націотворення не випадають і зі сфери історичної політики, яка, в свою чергу, накладає відбиток на напрямки і зміст досліджень.

Наукове зацікавлення національними проблемами мало хвилеподібний характер: від активізації до згасання, що пояснювалося складними політичними процесами функціонування різних політичних режимів, які стали ознакою ХХ ст.

Розгляд ступеня вивчення проблеми на прикладі зарубіжної історіографії, насамперед її теоретичного обґрунтування, дозволяє зробити висновок про достатній рівень її розробленості, наповнення різноманітними теоретичними концепціями. Серед цих підходів особливу революційну роль відіграла запропонована Б. Андерсоном конструктивістська теорія нації. Історіографія проблеми в українській історичній науці відображає складні шляхи державотворення, з якими прямо пов'язані найбільш дискусійні питання. Для радянського суспільствознавства та, відповідно, українських істориків, які склали невід'ємну частину цього наукового простору, відсутність інтересу до проблем націотворення пояснювалося «закритістю» подібної тематики, яка не вписувалася в концепт формування «нової» наднаціональної спільноти – радянського народу. Кардинальні зміни, пов'язані із початком «буму» національних студій відбуваються з моменту проголошення державної незалежності України. Дослідження 90-х рр. ХХ ст. пов'язані з формуванням національного історичного канону, який в цей період повинен був відіграти ключову роль в національно-державному будівництві. Потреба історичного обґрунтування правомірності існування незалежної держави Україна вимагала наукового підтвердження. Звісно, що аргументи політичної доцільності, якими в своїх роботах початку 90-х рр. керувалися історики, з часом почали вступати в конфлікт із концепціями, які будувалися на використанні нових методологічних підходів. Знайомство з ними, власне як і використання в дослідженнях колишніми радянськими істориками, вихованими в дусі «єдиновірної» методології відбулося не одразу та продовжує викликати відторгнення. Тому, в сучасній українській історіографії представлені дослідження, автори яких репрезентують прихильність принципово відмінним концептуальним підходам у дослідженні національних проблем.

Аналіз теоретичних та практичних досліджень націотворчої проблематики в умовах імперій в українській історичній науці переконує в необхідності подальшого опрацювання питань, пов'язаних із особливостями кристалізації націотворчих процесів в умовах їх руйнації. Зокрема, подальших досліджень потребують зміни у свідомості та самоідентифікації в умовах війни колишніх селян, робітників, які не належали до «творців» націй, але без яких існування націй неможливе.

- Результати вивчення джерельної бази дозволяють дійти висновку щодо її репрезентативності для реалізації поставлених у дослідженні завдань. Вивченні джерела (документальні та нарративні, опубліковані й неопубліковані) дають підстави констатувати їх фактологічну значущість для розв'язання поставлених наукових завдань. Значну частину неопублікованих джерел склали архівні

документи. Автором опрацьовані 69 архівних фондів литовського та українських центральних і регіональних документосховищ, частина з яких вводиться вперше до наукового обігу. Водночас в роботі запропоноване нове «прочитання» архівних документів, введених раніше до наукового обігу. Особливо останнє зауваження стосується змісту жандармських документів та оцінки національних рухів, в них представлених. Зосередження значної уваги на епістолярному спадку «конструкторів» національних будов дозволило відчутти «дух» епохи та розкрити додаткові нюанси стосунків між інтелектуалами двох імперій та владою, що в свою чергу позначалося на змісті «проектів».

- Протягом «довгого» ХІХ ст. відбувався складний та неоднозначний процес формування націй, пов'язаний з активною інтелектуальною та практичною діяльністю вчених, літераторів, митців, громадських та політичних діячів. Процес характеризувався пошуками оптимальних форм реального втілення та теоретичного обґрунтування національних «проектів». Першим кроком до їх формування стало визначення власної ідентичності, над чим в першій половині ХІХ ст. доводилося наполегливо працювати. Цей період позначений чітким стратифікаційним поділом суспільства, в якому станова єдність визначала характер політичних та соціальних взаємин, усуваючи етнічну компоненту на другий план. Досягнення порозуміння між представниками найзаможніших (магнатський) польських родин та представниками російської влади, стало ще однією невід'ємною ознакою досліджуваного періоду.

Феномен множинних лояльностей пояснювався цілою низкою чинників: від династійних симпатій (що було безумовними відголоском попередніх історичних періодів), місця народження (так званий локальний патріотизм), етнічного походження, до виховання, освіти та особистих відчуттів і симпатій. Названі фактори спровокували появу численних варіантів національних «проектів», у кожному з яких знайшли відображення різні ідентифікаційні прихильності, підкріпленні відповідними теоретичними концепціями. Уявлення та бачення шляхів вибудовування стосунків між імперією та українцями отримували різноманітні форми, що знаходило прояв у різних поведінкових та свідомісних установках. Втягнення козацької старшинської еліти в імперську орбіту не суперечило загальним тенденціям, властивим для тогочасних династійно-імперських систем, які потребували опори та підтримки у віддалених від метрополії територіях, традиційно уособлюваними з поняттям імперських «окраїн». Поширеним сприйняттям аристократії на початку ХІХ ст. стає її універсальний надетнічний характер.

- Простір, як і конструкт «нації», починаючи від робіт Б. Андерсона та його послідовників, розуміється як явище, яке може уявлятися, отримуючи ті чи інші розміри та кордони. Кордони виступають об'єктами уявної побудови, зовсім не будучи такими історично. Картографування стало складовою легітимізації імперського простору та допомагало створювати уявлення про нього. Щодо України, її територіально-географічне уявлення видозмінювалося протягом тривалого часу. Пояснювалося це існуванням різних «картографічних» традицій – від французьких та німецьких починаючи ще з ХVІ-ХVІІІ ст., до польських, чеських

та російських. Військові, які брали участь у розширенні територіальних меж імперії та збільшенні протяжності її кордонів, долучилися і до процесів картографування. Вони активно нав'язували власні уявлення про новоприєдані (та не лише) території та особливості їх населення. Ці уявлення повинні були відповідати завданням, що ставив перед ними «роботодавець». Названі особливості з часом мали несподівані наслідки (як для імперій, так і розвитку національних «проектів»). Зокрема, більшість військових аналітиків середини ХІХ ст., значну частину етнічних українців, які мешкали на Правобережній Україні, Поліссі, лівобережній частині Київщині відносили до племені червоноросів (-русів), яких пов'язували із Галицько-Волинським періодом. Таким чином, офіцери російського Генерального штабу не усвідомлено «працювали» на розвиток та закріплення в свідомості ідеї єдності галицьких та наддніпрянських українців. Звісно, подібний підхід мав обслуговувати в першу чергу, імперську ідею та її можливі територіальні претензії, що зрештою призвело до цілком протилежних результатів. Щодо географічно-територіальних уявлень представників різних національних рухів про свої «національні» території, тут ми спостерігаємо прагнення, подібні до імперських – максимально збільшити розміри та протяжність кордонів. В українському випадку, зокрема в баченні, запропонованому М. Драгомановим й пізніше підтриманому С.Рудницьким, ці території охоплювали землі від Карпат до Кавказу із заходу на схід та від Чорного моря до західних кордонів Царства Польського.

Дещо осібно, в сенсі ментального картографування, стояв єврейський національний «проект». Прихильники сіонізму не бачили можливостей та перспектив національного розвитку в умовах імперій. Хоча «територіалісти» і не робили ключовою компоненту претензій на «історичні» землі, більшість сіоністів пов'язували політичні перспективи виключно з ідеєю створення та розвитку власної держави в Палестині. Прихильники ж автономізму висували гасла національно-персональної, а не національно-територіальної автономії.

Таким чином, процеси які протікали в сфері «ментального» та реального картографування засвідчували неможливість існування сталих історичних та географічних національних ознак.

- Проникнення культур та специфіка фронтірних зон, на території яких перебігали схожі ідентифікаційні процеси, породжували унікальні локальні феномени. Зокрема, науковий інтерес представляє феномен поліщуків. Вони репрезентують цікавий випадок існування етнографічної групи на конкретній території протягом тривалого часу. Фактично до Чорнобильської катастрофи поліщуки компактно проживали на території українського, білоруського, російського та польського Полісся. Проте вони так і не сформували окремої національної групи, хоча і були унікальним етнографічним «матеріалом», продуктом типово контактної/пограничної зони. Мова поліщуків мала (в окремих поселеннях, поза зоною відчуження, і зараз зберігає) виразно відмінні елементи. В свою чергу, одним з найбільш цікавих локальних феноменів Поліської зони виступав тип лаборя. Лаборство як явище цікаве й поєднанням професійної та конфесійної компонент. Приклади існування в середовищі поліщуків доволі

мобільних груп та категорій населення, специфіка життєдіяльності яких вимагала «виходу» за межі традиційного ізольованого світу, лише підтверджують їх унікальність. Представлені на Поліссі містечка, як і окремі селища поліщуків, являли собою осередки втілення патріархальних традицій, і початкові, а іноді навіть середні навчальні заклади, що функціонували на їх території, не вводили ці містечка у сферу модерності. Підтвердженням цьому слугував процес поступового їх занепаду. Кліматичні та природні умови Полісся унеможлилювали розвиток залізничного транспорту. Це, в свою чергу, не сприяло росту промисловості та торгівлі, що також не стимулювало розвиток міст як їх центрів. Відсутність великих міст, в інтелектуальному середовищі яких і формувалися національні ідеї, і стало, на нашу думку, основною причиною, яка унеможливила вихід поліщуків за межі «унікального етнографічного матеріалу».

– Аналіз ролі традиційних національних маркерів у процесі формування національних «проектів», дозволив дійти певних висновків. Зокрема, формування мовного літературного стандарту стало загальною проблемою як імперій так і національних «проектів». Унормування російської мови тривало протягом першої половини ХІХст. Публічний простір, пов'язаний із дворянським середовищем, також не одразу опанував російську. Розмовними мовами російської еліти в окреслений період частіше були французька, польська та інші європейські мови. Хоча «проста» мова й бралася за основу в якості ключового ідентифікаційного маркера, проте вона не відігравала помітної комунікативної ролі, а діалектні відмінності та особливості максимально звужували сферу її використання. В цих умовах за українською мовою, як недостатньо лінгвістично емансипованою, закріплюється сфера повсякденного побутового спілкування, в переважній більшості сільських мешканців. Мовою культури та церкви в першій половині ХІХ ст. на Правобережжі залишалася польська, частково – латина. Однак із середини ХІХ ст. комунікативне домінування поступово закріплюється за російською мовою. Іншим мовам відводилися локальні ніші, які значною мірою обмежували їх вживання та використання. Подібна ситуація стала однією із причин активізації діяльності за надання цим мовам вищого статусу, який дозволив би використовувати їх у навчальному процесі та судочинстві. Формування літературного стандарту української мови ускладнювалося значною кількістю діалектів, не лише Наддніпрянських, а й Наддністрянських. Так звані «фонетичні війни» стали невід'ємною ознакою процесу націотворення, у їх ході, врешті і формувалися літературні стандарти.

- Кожен із розглянутих національних «проектів» у своєму розвитку поступово «обростав» власною символікою, ритуалізацією проявів спільної активності, які мали слугувати меті прищеплення почуття національної єдності. Так постаті поетів Шевченка, Міцкевича, Пушкіна після їх смерті обросли численними міфами та поступово наповнювалися національним звучанням. Їх щорічні вшанування із використанням відповідної атрибутики поступово ставали елементами національної традиції. Метою подібних ритуалів виступало прагнення

прищеплення відчуття спільноти, належності до однієї групи та віри в унікальність, особливість національних цінностей.

- Релігія, яка в попередні історичні періоди відігравала ключову роль у житті суспільств, в умовах ХІХ ст. поступово втрачала свої позиції. Однак, російська православна, як і польська католицька церкви, й далі відчували свою відповідальність за «навернення вірних». Проте рівень адаптації селянства до традиційних релігійних практик був доволі низьким. Держава як політичний інститут, досить формально підтримувала діяльність церковних інституцій, зокрема церковних товариств в регіонах, «руськість» яких потребувала доведення. Свідченням цього було як недостатнє фінансування, так і збереження на Правобережжі вірності «польській» традиції – як у сталому відсотку вірних католиків, так і в мовних, інших культурних і побутових практиках. І хоча церковні діячі долучалися до творення національних «проектів», проте, в цілому поєднання церковного й світського національних рухів не відбулося. Політичні партії як структури породжені новим часом, цілком світські організації, разом зі своїми лідерами не вбачали в церкві інституції, яка б допомогла розв'язанню національно-політичних завдань. Консервативні партії та доктрини не набули в наддніпрянській Україні значної популярності, що не дозволило духовенству активніше включитися до політичних процесів.

– Активне включення членів церковно-археологічних товариств у конструювання історичної пам'яті переконує, що націотворення перетворюється на своєрідний заміник (або існує паралельно) релігії, оскільки не може існувати без ритуалів, символів та обрядів. Особлива роль в окреслених процесах належала історії, яка виконувала міфотворчі функції. Це рівною мірою стосувалося як необхідності обґрунтування імперських претензій, легітимації імперського простору, так і створення народницької моделі української історії, вписування в її контекст культурної самобутності народу задля утвердження спадковості історико-державних традицій.

– Принциповою рисою всіх національних проектів є те, що вони виступають інтелектуальним продуктом представників міських наукових, громадських, політичних інституцій. На початкових етапах формування національні проекти потребували історичної легітимації щодо правомірності соціально-політичного «уявлення» в конкретних територіально-просторових та культурно-ментальних межах. Перед міськими інтелектуалами, які почали мислити «національно», повстало завдання розробити та запропонувати модель легітимації національних «проектів» та донести кінцевий «продукт» до селян. Феномен «сільської» нації в українському випадку пов'язувався не лише із необхідністю виховання «із селян українців», а й орієнтації міських творців національного проекту на елементи народної = сільської культури, як втілення національної суті. Проте, місто як окремих, відмінний від селянського світ зі своїми правилами життя та модерними інституціями, вносило свої корективи до подібного бачення. Напередодні Першої світової війни спостерігалася хоча й повільна, але стійка тенденція до українського наповнення міст, що знаходило відображення і на інституційному рівні – створення

громадських організацій не лише культурницького спрямування, а й суто міських професійних об'єднань. Врахування модернізаційних викликів – нова епоха вимагала значної кількості освічених людей, фахівців у різних господарських галузях, додавала нового звучання діяльності національним структурам. Розвиток друкованих засобів масової інформації та активізація видавничої діяльності після революції 1905 р. розширювали їх обрії.

– У селянському середовищі, в умовах традиційного аграрного суспільства, домінувала локальна ідентифікація. Характерною рисою доволі замкнутого, напівнатурального господарства виступала наявність, фактично в кожному селищі, специфічних, властивих лише для них видів діяльності. Така «спеціалізаційна» ознака доволі часто виступала основним ідентифікаційним маркером мешканців того чи іншого населеного пункту. Не менш поширеними були і географічні, вузько-територіальні критерії ідентифікації. Історична «прив'язка» до землі, фактична відсутність можливостей та необхідності пересування створювали обмежений територією власного селища та найближчих поселень світ, життя в якому не спонукало мислити національними категоріями. Кардинальні зміни в прискоренні темпів «націоналізації» селян в умовах Російської імперії, пов'язується із першими значними політичними перетвореннями. Спричинені вони були революцією 1905 р., головним результатом якої стало перетворення Російської імперії на конституційно-парламентську монархію, проголошення численних свобод, серед яких і право на створення громадських організацій. Хоча перші кооперативи з'являються на початку ХХ ст., «бум» їх створення розпочнеться з 1906р. Поява кооперативних крамниць, книгарень, хат-читалень, діяльність агрономічних шкіл позитивно позначилися на процесі націоналізації селян. Для них найбільш зрозумілою була мова економічної доцільності.

– Аналіз створених протягом ХІХ ст. українських «проектів», дозволяє запропонувати їх наступну **класифікацію**: *перший*, умовно «малоросійський» проект – будувався на засадах імперсько-династійної лояльності та збереженні етнічно-культурної специфіки в межах існуючої імперії, з орієнтацією на ідеї загальноруської єдності; *другий* варіант – так званий «сторорусинський», який пов'язувався із групою західноукраїнських русофілів, основним змістом цього проекту виступала ідея повернення до основ втраченої «святої Русі» з її традиціоналізмом та патріархальністю; *третій* варіант найбільш популярний протягом всього «довгого» ХІХ століття – «автономістський», прихильники якого хиталися між культурно-національною та політичною автономією, однак в межах «оновленої» Російської держави, побудованої на федералістських засадах. Ідеологічні засади автономізму відрізнялися, вони базувалися як на консервативно-ліберальних так і соціалістичних ідеях. Прихильниками ліберального варіанту українського автономізму в умовах Австро-Угорської імперії були представники русофільських організацій, які позиціонували себе як австрійські громадяни русинської нації.

Саме автономізм у різних модифікаціях як варіант вирішення національного питання мав найбільшу кількість прихильників не лише в українському, а й

частково польському (його елементи знайшли вияв у започаткованій в умовах Австро-Угорської імперії політики «органічної праці»), а також єврейському «проектах» (як «бундівському», соціалістичному варіанті, так і автономізму С. Дубнова). *Четвертий* варіант пов'язаний з ідеями державної самостійності та їх теоретичним доробком. Проте він не здобув достатньої популярності в окреслений в роботі період. Реалізація концепції державної самостійності в умовах XIX ст. не мала достатньої кількості прихильників.

У процесі розвитку українського національного «проекту» обґрунтовувалася необхідність єднання українського народу в межах етнічних українських земель. Завдяки культурним та організаційним зв'язкам українців Сходу і Заходу, а також неочікуваним результатам діяльності імперських чиновників, відбувалося формування поняття єдиного українського народу, культури, спільного історичного минулого. У структурах свідомості українців закріплювалися ідеї цілісності українського життя, його самодостатності, окремішності від російського та польського культурного простору.

– Міжнаціональні взаємини спліталися у нерозривний вузол, утворений суперництвом різних національних «проектів». У середовищі польських українофілів, які демонстрували прихильність локальному патріотизму, було сформовано власний варіант можливого розвитку українського проекту, в якому роль головного об'єднуючого елемента мала б виконувати польська та полонізована шляхта, діяльність якої спрямовувалася на просвітництво та відстоювання права українців на збереження самобутності або в межах існуючої імперії, або в системі оновленої федерації. З формуванням модерного польського проекту з другої половини XIX ст. виникали певні труднощі. Пов'язувались вони з необхідністю подолання елітарної національної традиції та необхідності «вписування» в цей проект як польського, так і українського селянства колишніх «кресів».

Для єврейських національних діячів вирішити єврейське питання значило розплутати складний клубок внутрішніх єврейських проблем та хвороб – або шляхом культурно-національної автономії, або шляхом створення єврейської держави за межами імперій. У першому випадку мова йшла про національно-персональну, а не національно-територіальну автономію. Долучившись до демократичних перетворень в імперіях, сіоністи розглядали демократичне суспільство в Росії не як самоціль, а як чудову базу для подальшої алії, як сприятливий клімат для виховання вільних громадян майбутньої єврейської держави.

Із формуванням численних національних проектів в Європі розпочинається процес становлення того, що Г. Сетон-Вотсон назвав «офіційними націоналізмами». «Офіційні націоналізми» були історично неможливі до появи своїх масових прототипів. Розвиток «українського проекту» загрожував руйнації імперської національної ієрархії. Українське «питання», разом із польським та єврейським стало для Російської імперії складним випробуванням, яке вона так і не змогла пройти. Поява українського «питання», в першу чергу, руйнувала образ руської єдності. Формування концепцій «офіційних націоналізмів», які поміж іншого,

передбачали і фінансову підтримку сепаратистських рухів на території сусідів, стали своєрідним «камнем спотикання», початком кінця світової системи XIX ст.

– Творення націй в імперіях не можливо розглядати як самодостатній, наперед визначений процес, в якому кожна нація формується «окремо». Цей процес слід досліджувати як серію взаємодій між різними національними «проектами», які перебували у стадії формування та розвитку. Безумовно, що залежав він і від міжнародного контексту. Специфіка Російської імперії XIX – початку XX ст. визначалася завданнями її модернізації, де найважливішими складовими були проблеми лібералізації та демократизації монархічної політичної моделі. Загалом правомірно стверджувати не про впливи західноєвропейських ідей на вітчизняних вчених та громадських діячів, а на органічний, гомогенний процес їх поширення та сприйняття в європейському інтелектуальному просторі, невід’ємною частиною якого були Російська та Австро-Угорські імперії, до складу яких входили українські землі протягом XIX ст.

– Світовий вибух 1914 р. став своєрідною точкою «біфуркації» соціальних, економічних, та не в останню чергу, ідентифікаційних процесів. Політичні еліти як Російської так і Австро-Угорської імперій не змогли запропонувати альтернативу династійній відданості. Імперські рамки, в свою чергу, виявилися затісними для реалізації національних ліберальних проєктів. Дилема між династійною, імперською та національними лояльностями виявилася нездоланною. Вона постала в XIX ст., а вже на початку XX ст. остаточно була розв’язана на користь націоналізму та нації, оскільки головним результатом війни стала руйнація імперій та створення перших національних держав.

Втім, цілком логічно, що всього кола аспектів репрезентованої тематики не вичерпано, із приводу чого варто вказати на деякі перспективи щодо її розробки. Це стосується економічної компоненти націотворення, дослідження розвитку так званого економічного націоналізму, та йому присвячених порівняльних студій. Додаткового вивчення потребує і період Першої світової війни через опрацювання та введення до наукового обігу нових епістолярних джерел, які належали перу пересічних її учасників з метою аналізу особливостей перебігу ідентифікаційних процесів в умовах військового часу та руйнацій імперій.

Результати роботи сприятимуть майбутнім науковим розробкам на основі міждисциплінарного підходу, а також допоможуть у реалізації спеціальних досліджень окремих аспектів націотворення.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія:

1. Венгерська В. О. Українські проєкти та націотворення в імперіях Романових та Габсбургів (кінець XVIII – початок XIX ст.) / В. Венгерська. – Житомир : ПП Євенок О. О., 2013. – 448 с. + 20 іл.

Рецензія:

Мельничук О. А. Рецензія на монографію Венгерської В. О. «Українські проекти та націотворення в імперіях Романових та Габсбургів (кінець XVIII – XIX ст.)» // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – 2013, вип. XXXI. – С. 294–299.

2. Венгерська В. Проблема національної ідентичності у контексті процесів українського націотворення / В. Венгерська // Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів, рекомендований Міністерством освіти і науки України «Нові підходи до історичної освіти в умовах багатокультурного суспільства». Тема 4. – Львів: ЗУКЦ, 2012. – С. 77–93.

Статті у зарубіжних та вітчизняних фахових виданнях:

3. Венгерская В. Маркирование отличий и солидарности населения Полесского и Подольского фронтиров в XIX в.: феномены и дилеммы идентичностей / В. Венгерская // Перекрестки. Журнал исследований восточноевропейского пограничья. ЕГУ (Журнал включено до міжнародних баз даних EBSCO- CEEAS та Indexed in the MLA International Bibliography). – Вильнюс, 2012, № 3 – 4. – С.251-274.

4. Wengerska W. «Nacjonalizm oficjalny» a polska i ukraińska kwestie w Imperium Rosyjskim / W. Wengerska // Polska – Ukraina. Dziedzictwo i współczesność. Akademia Pomorska w Słupsku. Słupsk, 2012. – S.11-16.

5. Венгерська В. «Свої» та «інші» в національній політиці Російської та Отаманської імперій в XIX ст. / В. Венгерська // Дриновський збірник / Дриновски сборник. Т. IV. – Харків – Софія, 2011. – С. 74-81.

6. Венгерская В. Профили политической стратификации на Украине в контексте теории Питирима Сорокина / В. Венгерская // Научное наследие Н. Д. Кондратьева в контексте развития Российской и мировой социально-экономической мысли // Материалы к Международному научному симпозиуму, посвященному 110-летию со дня рождения Н.Д. Кондратьева. – Москва: МФК, 2002. – С.148–151.

7. Венгерська В. Окремі особливості діяльності Волинського відділення Селянського Поземельного банку в умовах реалізації двох земельних реформ / В.Венгерська // Волинські історичні записки. – Житомир, 2008, № 1. – С. 92–99.

8. Венгерська В. Владний калейдоскоп 1918 року: політика та суспільство (за матеріалами волинської періодици) / В. Венгерська // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Серія: Історія. – Вип. XVI, 2009. – С. 216–223.

9. Венгерська В. Національні громадські організації Наддніпрянської України в умовах революції 1905–1907 рр. / В. Венгерська // Збірник наукових праць «Гуржіївські історичні читання» – Черкаси, 2009. – С. 164–167.

10. Венгерська В. Особливості функціонування банківської системи Російської імперії в другій половині XIX ст. (на прикладі діяльності Житомирського Державного банку) / В. Венгерська // Філософія, історія, релігієзнавство. – № 2, 2009. – С. 47–54.

11. Венгерська В. Особовий склад Житомирського відділення Державного банку (друга половина XIX – поч. XX ст.) / В. Венгерська // Волинські історичні записки. – 2009. – № 2. – С. 95–103.

12. Венгерська В. Результати перепису населення Російської імперії як одне із джерел дослідження процесу націотворення (на прикладі Волинської губернії) / В. Венгерська // Збірник наукових праць Харківського Національного педагогічного університету імені Г. Сковороди. Вип. 35. – Харків, 2009. – С. 79–82.

13. Венгерська В. Світова війна як індикатор процесу формування націй (на прикладі українців Австро-Угорської та Російської імперій) / В. Венгерська // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». – Вип. 23, 2009. – С. 40–48.

14. Венгерська В. Селяни Правобережної України: регіональні особливості пошуку національної ідентичності / В. Венгерська // Український селянин. Збірник наукових праць. Черкаси. – № 12, 2010. – С. 78–80.

15. Венгерська В. Українське питання: протистояння між українофілами та українофобами в першій половині XIX ст. / В. Венгерська // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. XVIII. 2010. – С. 75–78.

16. Венгерська В. Формування національного «обличчя» Харкова в період між російською революцією 1905 р. та Великою війною / В. Венгерська // Збірник наукових праць Харківського Національного педагогічного університету імені Г. Сковороди. Серія «Історія та географія». Вип. 38. 2010. – С. 174–180.

17. Венгерська В. Творення історії протягом XIX ст.: національний та імперський вимір / В. Венгерська // Гілея: Науковий вісник. Національний університет імені М. Драгоманова. – 2011. Вип. 45 (3). – С. 5–11.

18. Венгерська В. Економічні аспекти націотворення в XIX ст.: українці Правобережжя та польський організаційний зразок / В. Венгерська // Збірник наукових праць Харківського Національного педагогічного університету імені Г. Сковороди. Серія «Історія та географія». Вип. 41. – 2011. – С. 38–42.

19. Венгерська В. Інтелектуали в XIX ст. – феномен множинних лояльностей / В. Венгерська // Інтелігенція та влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Одеський Національний політехнічний університет. Вип. 21. – 2011. Серія: Історія. – С. 17–27.

20. Венгерська В. Парадоксальні прояви міфологізації та формування національного культу Шевченка в XIX ст. / В. Венгерська // Збірник наукових праць «Гуржіївські історичні читання». Вип. 4. – Черкаси, 2011. – С. 164–167.

21. Венгерська В. Розподіл гендерних ролей у формуванні українського національного проекту в XIX ст. / В. Венгерська // Гілея: Науковий вісник. Національний університет імені М. Драгоманова. – 2011, № 53. – С. 42–45.

22. Венгерська В. Український національний проект та російські столиці в XIX ст. / В. Венгерська // Гілея: Науковий вісник. Національний університет імені М. Драгоманова. – 2011. Вип. 47 (5). – С. 12–17.

23. Венгерська В. Церковно-археологічні та єпархіальні товариства Правобережної України в конструюванні західних околиць Російської імперії / В. Венгерська // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Одеський Національний політехнічний університет. – 2011. Вип. 22. – С. 14–22.

24. Венгерська В. Національна компонента в таборах Першої світової війни / В. Венгерська // Волинські історичні записки. Збірник наукових праць. – Т. 8, 2012. – С. 6–11.

25. Венгерська В. Розвиток російського та українського національних проєктів в умовах Російської імперії / В. Венгерська // Гілея: Науковий вісник. Національний університет імені М. Драгоманова. – № 73, 2013. – С. 15–17.

26. Венгерська В. Ідеї культурно-національної автономії в консервативній концепції русофілів / В. Венгерська // Науково-теоретичний і громадсько-політичний Альманах «Грані». – №7 (99), 2013. – С.18-22.

Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

27. Венгерская В. Конструирование имперского пространства России в XIX в.: наследие Речи Посполитой и парадоксы идентичности (на примере Полесской и Подольской фронтальных зон) / В. Венгерская // Электронный ресурс. Режим доступа: <http://historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/182>, 19 березня 2012.

28. Венгерська В. Національні та релігійні особливості як фактор економічного впливу (на прикладі Правобережної України) / В. Венгерська // Матеріали Волинської історико-краєзнавчої конференції. – Житомир, 2008. – С.41–44.

29. Венгерська В. Особливості розвитку української справи на Волині напередодні Першої світової війни / В. Венгерська // Матеріали II Волинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 90-річчю ЖДУ імені Івана Франка. – Житомир, 2009. – С. 50–53.

30. Венгерська В. Особливості суспільного життя та національні громадські організації в умовах модернізації Російської імперії (на прикладі єврейської громади) / Вікторія Венгерська / Матеріали Міжнародної конференції «Євреї Волині: історія та сучасність» // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 20 березня 2009 р. Житомир – Дніпропетровськ, 2009. – С. 181–186.

31. Венгерська В. Національне, релігійно-освітнє маркування російською владою та польською шляхтою населення Правобережної України в першій пол. XIX ст./ В. Венгерська // Матеріали II Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції. – Житомир, 2010. – С. 25-27.

32. Венгерська В. «Вписування» Правобережної України до єдиного імперського простору в XIX ст. / В. Венгерська // Матеріали V Волинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції. – Житомир, 2012. – С. 20–23.

АНОТАЦІЯ

Венгерська В. О. Українські «проекти» та націотворення в імперіях Романових та Габсбургів: ідеї, концепції, практики (кінець XVIII – початок XX століття). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07. 00. 01 – Історія України. – Інститут історії НАН України. – Київ, 2013.

Дисертація присвячена дослідженню процесу націотворення, який став визначальною рисою XIX ст. – початку XX ст. В період з кінця XVIII до середини XIX ст. були окреслені та артикульовані нові ідеї, що визначили зміст суспільних та політичних течій, концепцій, які мали безпосередній вплив на формування національних «проектів». На їх розвиток в умовах імперій Романових та Габсбургів. помітний вплив мала участь цих держав у ліквідації Речі Посполитої, політичні та культурні традиції якої позначилися на переважній більшості процесів, що відбувалися протягом «довгого» XIX століття.

Розвиток націоналізмів, активізація національних рухів поступово підводили до творення суто модерного явища – нації. Націотворчі тенденції безпосередньо пов'язані із державотворчими прагненнями, що і стало однією із головних причин руйнації імперій в результаті Першої світової війни. Особлива роль в структуруванні та ідейно-змістовому наповненні «проектів» належала інтелектуалам, які почали мислити національно. Саме вони стали тією силою в умовах Центрально-Східної Європи, яка спираючись на ними ж вибудовані елементи конструкції – історико-міфологічні, наукові, загальнокультурні, мовні, літературні, та врешті, політичні, спробували концептуально обґрунтувати правомірність творення нових «уявлюваних спільнот». Завдяки їх зусиллям з кінця XIX ст. найбільша соціальна верства тогочасних суспільств – селянство поступово починає ідентифікувати себе, використовуючи національні категорії.

Націотворчий процес розглядається як процес або порядок культурних та політичних взаємодій різних національних проектів як українського, так і російського, польського, єврейського та інших.

Ключові слова: нація, націотворення, національні проекти, автономізм, національні міфи, імперії, множинні лояльності, ідентифікація, фронтири, «свій»-«чужий».

АННОТАЦИЯ

Венгерская В. А. Украинские «проекты» и нации в империях Романовых и Габсбургов: идеи, концепции, практики (конец XVIII - начало XX века). - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07. 00. 01– История Украины. – Институт истории НАН Украины. – Киев, 2013.

Диссертация посвящена исследованию процесса национального строительства, который стал отличительной чертой XIX – начала XX в. В период с конца XVIII до середины XIX в. были очерчены новые идеи, определившие содержание общественных и политических течений, концепций, которые имели

непосредственное влияние на формирование национальных «проектов». На их развитие в условиях империй Романовых и Габсбургов заметное влияние имело участие этих государств в ликвидации Речи Посполитой, политические и культурные традиции которой отразились на большинстве процессов, происходивших в течение «долгого» XIX века.

Развитие национализмов, активизация национальных движений постепенно подвели к созданию сугубо современного явления – нации. Распространение националистических настроений традиционно усиливалось стремлениями к созданию государства, что и стало одной из главных причин разрушения империй в результате Первой мировой войны. Особая роль в структурировании и идейно-содержательном наполнении «проектов» принадлежала интеллектуалам, которые начали мыслить национально. Именно они были той силой в условиях Центрально-Восточной Европы, которая опираясь на ими же выстроенные элементы конструкции – историко-мифологические, научные, общекультурные, языковые, литературные, и наконец, политические, попытались концептуально обосновать правомерность создания новых «воображаемых сообществ». Благодаря их усилиям с конца XIX в. крупнейшая социальная группа – крестьянство постепенно начинает идентифицировать себя, используя национальные категории.

Процесс национального строительства рассматривается как порядок культурных и политических взаимодействий различных национальных проектов: украинского, российского, польского, еврейского и других.

Ключевые слова: нация, национальное строительство, национальные проекты, империи, автономизм, национальные мифы, множественные лояльности, идентификация, фронтиры, «свой»-«чужой».

ABSTRACT

Vengerska V. O. Ukrainian «projects» and nation-building in the Habsburg and Romanov Empires: ideas, concepts, practices (late 18 - beginning of 19 century). - Manuscript.

The dissertation is presented for a doctor's academic degree in historical sciences by the speciality 07. 00. 01 – History of Ukraine. – Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine. – Kyiv, 2013.

The thesis is devoted to nation creation activities of both intellectuals and government officials in the process of designing Ukrainian and other national «projects» in the 19-th century in multiethnic Empires of the Romanovs and the Habsburgs. Deep analysis of an array of domestic and foreign historiography devoted to the problems of nation-building was conducted, the main historiographical periods of researches of these topics identified by its achievements and unsolved problems were highlighted.

The historical sources of the researches are represented by the documentations of central and local administration, police, gendarmerie establishments, unpublished and published epistolary heritage, periodicals, memoirs, diaries, statistical data, diverse maps,

researches of the Russian Joint Staff, church and archaeological companies and the results of the census.

Basing on the analysis of the problems of historiography, a wide range of published and unpublished sources, an attempt to see the different ways of ethnocentric paradigm dominant national narrative was conducted and the multidimensional, balanced image of national structures in Ukraine was proposed. Nation creation process is seen as a process or procedure of cultural and political interactions of various national projects, including Ukrainian and Russian, Polish, Jewish.

The author have put attention on the fact, that during the «long» nineteenth century, there was a complex and ambiguous process of nation creation, associated with intellectual and practical activities of scientists, writers, and artists, civic and political leaders. The process is characterized by the search for optimal forms of real implementation and theoretical study of national «projects». The first step in their formation was to determine their own identity, the process which lengthened through the first part of 19-th century. It is proved that the processes which occurred in the area of «mental» and the actual mapping certified the impossibility of the existence of sustainable national historical and geographical features.

It is shown that despite the fact that the «simple» language was taken as a basic and key marker of national identity, it didn't play an important communicative role, and dialectal differences and peculiarities limited the scope of its use. So-called «phonetic wars» have become an essential feature of the process of nation-building, during which the linguistic standards have been forming.

«The analysis of «projects», made during the nineteenth century, gives the following classification: the first, so-called «Little Russian» project – was built on the principles of imperial, dynastic loyalty; the second option – the so-called «stororusynskyy», which was associated with a group of Western Russophiles. The third option – «autonomist» project, supporters of which were reeling between national cultural and political autonomy, but within the «updated» Russian state, built on federalist principles.

It is demonstrated that inter-ethnic relations were intertwined in close indissoluble knot formed by the rivalry of different ethnic «projects». In the situation with the formation of the modern Polish project in the second part of 19-th century there were certain difficulties associated with the need to overcome the elite national tradition and necessity «padded» in the project as Polish and Ukrainian peasants former polish lands.

It is pointed out that for a Jewish national leaders, solving the Jewish question meant to unravel the complicated tangle of internal Jewish problems either by cultural-national autonomy, or by creating a Jewish state outside Empires.

It is shown that the implementation of the concept of Ukrainian state independence in the nineteenth century was considered quite utopian, which was confirmed by the lack of a sufficient number of supporters of this idea, and appropriate political conditions.

During the development of Ukrainian national project the need or unification of the Ukrainian people within ethnic Ukrainian lands was proved.

Key words: nation, nation-building, national projects autonomism, national myths, Empire, multiple loyalty, identification, frontier, "the ours" - "the others".

